

**ΑΝΑΛΥΤΙΚΗ ΚΑΙ ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ:
ΚΡΙΤΗΡΙΑ ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗΣ ΚΑΙ ΔΙΑΚΡΙΣΗΣ**

του Στέλιου Βιρβιδάκη*

Στη μνήμη του Arda Denkel

I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τα τελευταία χρόνια γίνεται συχνά λόγος για τη διαφοροποίηση μεταξύ των δύο φιλοσοφικών «σχολών», «ρευμάτων», ή καλύτερα «παραδόσεων», που αποκαλούνται αντίστοιχα *αναλυτική* και *ηπειρωτική* φιλοσοφία. Πρόκειται για ένα ζήτημα που ενδιαφέρει άμεσα ή έμμεσα όχι μόνο τους ιστορικούς της φιλοσοφίας και τους ιστορικούς των ιδεών του εικοστού αιώνα, αλλά και όλους όσους επιδιώκουν να προσδιορίσουν το φιλοσοφικό τους στίγμα στο πλαίσιο των σύγχρονων συζητήσεων. Μπορεί κανείς να ασχολείται με τη μελέτη ενός φιλοσοφικού προβλήματος, να

* Ο Σ. ΒΙΡΒΙΔΑΚΗΣ είναι Αναπληρωτής Καθηγητής του Τμήματος Μεθοδολογίας, Ιστορίας και Θεωρίας της Επιστήμης του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Η παρούσα εργασία παρουσιάστηκε σε μια πρώτη μορφή τον Απρίλιο του 1999, σε εκδήλωση που οργανώθηκε στο Πολιτιστικό Κέντρο Δελφών από το περιοδικό *Δευκαλίων* και στο ελληνοτουρκικό συμπόσιο που πραγματοποιήθηκε τον Ιούνιο του 2000 στο Πανεπιστήμιο Bogazici, στην Κωνσταντινούπολη. Ευχαριστώ τις Βούλα Τσινόρεμα και Zeynep Direk για τα σχόλιά τους στο κείμενο, αλλά και τους Ihan Inan, Górol Irzik, Νάσο Βαγενά, Βασίλη Καρασμάνη, Βάσω Κιντή, Παντελή Μπασάκο, Γιάννη Στεφάνου, Παύλο Χριστοδουλίδη και Στάθη Ψύλλο για τις ερωτήσεις και τις παρατηρήσεις τους. Ευχαριστώ ακόμη τους Πέγκυ Βουτσινά, Pascal Engel, Μίλτο Θεοδοσίου, Γιώργο Ξηροπαΐδη, Μανόλη Σίμο και Γιάννη Στεφάνου για την επισήμανση ορισμένων άρθρων, ιδιαίτερα χρήσιμων για την έρευνά μου, καθώς και όλους τους συναδέλφους και φοιτητές που συνέβαλαν τα τελευταία χρόνια με την κριτική τους στην προοδευτική διαμόρφωση των θέσεών μου. Θα ήταν τέλος παράλειψή μου να μην αναφερθώ στις δραστηριότητες της *Ευρωπαϊκής Εταιρείας Αναλυτικής Φιλοσοφίας (ESAP)*, η συμμετοχή στις οποίες, από το 1992 μέχρι σήμερα, μου έδωσε την ευκαιρία να ασχοληθώ ειδικότερα με τον προβληματισμό για την

εστιάζει την προσοχή του στο έργο ενός φιλοσόφου, ή πάλι να εξετάζει τους όρους συγκρότησης και τα κυριότερα γνωρίσματα ενός ευρύτερου φιλοσοφικού ρεύματος ή μιας επί μέρους σχολής, όπως, για παράδειγμα, η φαινομενολογία, ο υπαρξισμός, ο λογικός θετικισμός, ή η φιλοσοφία της «κοινής γλώσσας». Μπορεί να προσπαθεί να υποστηρίξει κάποια συγκεκριμένη θέση, να αναπτύξει την επιχειρηματολογία του και να καταλήξει σε ορισμένα συμπεράσματα. Σε κάθε περίπτωση, δεν θα αργήσει να συνειδητοποιήσει τη δυνατότητα χαρακτηρισμού του αντικειμένου ή και της μεθόδου της προσέγγισής του με αναφορά στην ένταξή της στην αναλυτική, ή αντίθετα στην ηπειρωτική παράδοση. Όταν ωστόσο του ζητηθεί να δικαιολογήσει τη σχετική τοποθέτησή του χρησιμοποιώντας κατά το δυνατόν ασφαλή κριτήρια διαφοροποίησης θα διαπιστώσει ότι είναι δύσκολο να δώσει μια ικανοποιητική απάντηση. Τα πράγματα περιπλέκονται και από το γεγονός πως φαίνεται να είναι αρκετά διαδομένη η αίσθηση κάποιας έντονης αντιπαράθεσης δύο γενικότερων αντιλήψεων του φιλοσοφείν, όπου η επιλογή της μιας ή της άλλης εκφράζει την προτίμηση για τη «σωστή», την «καλή» φιλοσοφία, απέναντι σε εκείνο που υποτίθεται πως συνιστά την άρνησή της.

Κατ' αρχάς, ο προσδιορισμός «ηπειρωτική», που αποδίδεται στη «μη αναλυτική» φιλοσοφία, προφανώς προκύπτει από τη βρετανική συνήθεια να αντιδιαστέλλεται κάθε τι το αγγλικό με ό,τι ανήκει στην υπόλοιπη ευρωπαϊκή ήπειρο, και από την αντίληψη ότι η αναλυτική φιλοσοφία κυριαρχεί στο Ηνωμένο Βασίλειο¹. Η ίδια η έκφραση «αναλυτική φιλοσοφία» δεν καθιερώνεται πριν από το 1945, ενώ βέβαια ο όρος «ανάλυση» έχει επικρατήσει πολύ νωρίτερα². Το κακό είναι ότι εδώ έχουμε να κάνουμε με μια παράξενη χρήση επιθέτων που, αν θέλουμε να μιλήσουμε κυριολεκτικά, φαίνεται να ανήκουν σε διαφορετικές, μη συγκρίσιμες κατηγορίες.

εξέλιξη της ιδιαίτερης ταυτότητας της αναλυτικής φιλοσοφίας και τη δυνατότητα καλύτερης κατανόησής της.

¹ Βλ. παρακάτω τη συζήτηση του γεωγραφικού και του ιστορικού κριτηρίου της διάκρισης. Υπάρχουν βέβαια πολλά ανέκδοτα για τον απομονωτισμό των Άγγλων και γενικότερα των Βρετανών και τη διάθεσή τους να διαφοροποιηθούν από την υπόλοιπη Ευρώπη. Εδώ θα μπορούσε να αναφερθεί η χιουμοριστική παρατήρηση κάποιων ηπειρωτικών φιλοσόφων πως η κατάσταση στη φιλοσοφία είναι αντίστροφη από εκείνη που αφορά τα είδη πρωινού γεύματος («English» και «continental» breakfast): «Το αγγλικό πρωινό είναι πολύ πλουσιότερο από το λιτό ηπειρωτικό!» Όπως παρατηρεί ειρωνικά ο Simon Critchley, οι Βρετανοί φαίνεται μερικές φορές να αντιμετωπίζουν την υπόλοιπη Ευρώπη σα να είναι εκείνη απομονωμένη, όπως υποδηλώνει ο τίτλος μιας εφημερίδας: «Ομίχλη πάνω από τη Μάγνη. Η ήπειρος αποκλεισμένη!» (CRITCHLEY & SCHROEDER 1998, σ. 3).

Είναι σα να λέγαμε ότι διακρίνουμε τα αυτοκίνητα σε «γιαπωνέζικα» και σε εκείνα που έχουν την κίνηση στους μπροστινούς τροχούς, ή ότι η Αμερική περιλαμβάνει το Κάνσας και τον «κόσμο των επιχειρήσεων»³. Πράγματι, δεν υπάρχει ομοφωνία για το πότε υιοθετείται για πρώτη φορά ο όρος «ηπειρωτική» για να περιγραφούν συγκεκριμένες φιλοσοφικές σχολές ή ρεύματα, αλλά μπορεί να παρατηρηθεί ότι αρχίζει να διαδίδεται στις Η.Π.Α. και στη Μεγάλη Βρετανία, από τη δεκαετία του '70, ως ένας επαγγελματικός προσδιορισμός ή αυτοπροσδιορισμός, για να δηλώσει μαθήματα και προγράμματα με περιεχόμενο κυρίως τη σύγχρονη γερμανική και γαλλική φιλοσοφία, τα οποία προσέφεραν τα Φιλοσοφικά Τμήματα των Πανεπιστημίων. Και η πρακτική αυτή ονομασία διατηρείται μέχρι σήμερα για τη σχετική ειδικότητα, όπως γίνεται φανερό και κατά την προκήρυξη νέων θέσεων. Έχει αντικαταστήσει τους ειδικότερους όρους «Φαινομενολογία» και «Υπαρξιακή Φιλοσοφία» που ήταν καθιερωμένοι παλαιότερα, μάλλον για να συμπεριληφθούν και οι νέες τάσεις της φιλοσοφίας στην ηπειρωτική Ευρώπη, όπως η κριτική θεωρία της Σχολής της Φραγκφούρτης και ο γαλλικός δομισμός και μεταδομισμός⁴. Γρήγορα όμως οι νέες περιγραφές προσλαμβάνουν κανονιστική φόρτιση, και επιστρατεύονται στο πλαίσιο μιας έντονης πολεμικής, ιδιαίτερα μάλιστα από την αναλυτική σκοπιά, από την οποία η ηπειρωτική προσέγγιση αντιμετωπίζεται συχνά σαν το «άλλο» της καλής φιλοσοφίας, σαν παράδειγμα προς αποφυγή⁵.

Είναι φυσικό να αναρωτιέται κανείς από την πρώτη στιγμή κατά πόσον μια τέτοια διάκριση, που είναι προβληματική στην ίδια την αρχική σύλληψή της, θα έπρεπε να

² Βλ. BALDWIN 2001, σ. 3.

³ Τα παραδείγματα αυτά έχουν προταθεί από τον Bernard Williams και τον John Searle, αντίστοιχα. Βλ. BILETZKI 1999, σ. 294.

⁴ Βλ. CRITCHLEY & SCHROEDER 1998, σ. 4. Χαρακτηριστική είναι η χρήση του όρου «continental» από τον John Passmore στο 19^ο κεφάλαιο της δεύτερης έκδοσης του βιβλίου του, *A Hundred Years of Philosophy*, το 1966, με τον τίτλο «Existentialism and Phenomenology», PASSMORE 1968, σ. 466-503. Οι ίδιοι οι μη αναλυτικοί φιλόσοφοι που περιγράφονται ως «ηπειρωτικοί» αρχικά θεωρούσαν και πολλοί εξακολουθούν να θεωρούν τον συγκεκριμένο προσδιορισμό μάλλον άστοχο και ανεπιτυχή. Σε πολλά σύγχρονα αγγλικά και αμερικανικά φιλοσοφικά τμήματα ο όρος συνήθως δηλώνει κάθε μορφή μη αναλυτικής φιλοσοφίας του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα.

⁵ Σχετικά με αυτό το ζήτημα, βλ. την «αμυντική» στάση του GLENDINNIG (2002, σ. 206 κ.εξ.), μεταξύ άλλων λιγότερο ή περισσότερο «φιλοηπειρωτικών» τοποθετήσεων. Θα έχουμε παρακάτω την ευκαιρία να αναφερθούμε διεξοδικότερα και στην οξεία κριτική στάση των αναλυτικών, αλλά και στην επιθετική, ή αντίθετα συμφιλίωτική, προσέγγιση εκπροσώπων και των δύο πλευρών. Για μια ενδιαφέρουσα και γλαφυρή παρουσίαση της αντιπαράθεσης

θεωρείται κατάλληλη για την κατηγοριοποίηση σχολών και τάσεων της σύγχρονης φιλοσοφικής σκέψης. Και κατά μείζονα λόγο μπορεί να έχει αντιρρήσεις για την αξιολογική μεταχείρισή της. Όπως θα δούμε και στη συνέχεια, πολλοί φιλόσοφοι που ξεκινούν από το ένα ή το άλλο «στρατόπεδο» αμφισβητούν τη λειτουργικότητα και την σκοπιμότητα διατήρησής της. Τα τελευταία χρόνια μάλιστα γίνεται συχνά λόγος για ξεπέραςμα της αντιπαράθεσης, με ιδιαίτερη έμφαση στη μετεξέλιξη της αναλυτικής σε αυτό που θα μπορούσε να αποκληθεί «μετα-αναλυτική» φιλοσοφία⁶. Ωστόσο, όπως παρατηρεί ο Bernard Williams στον πρόλογό του στη γαλλική έκδοση του βιβλίου του *Ethics and the Limits of Philosophy*, η ίδια η διάθεση να αναγνωρίσει κανείς ότι η χάραξη κάποιας διαχωριστικής γραμμής ανάμεσα στα δύο είδη ή σχολές φιλοσοφίας βασίζεται σε μια παρεξήγηση τελικά μπορεί να δώσει την εντύπωση ότι επιβεβαιώνει *de facto* την ύπαρξη αυτής της γραμμής, και να μην αποφευχθεί η κατάταξη ενός κειμένου στην μια ή την άλλη πλευρά. Ο ίδιος δηλώνει πως δεν ενδιαφέρεται αν θα του αποδώσουν το επίθετο «αναλυτικός», εφόσον αισθάνεται συχνά να απομακρύνεται από το σχετικό «αναλυτικό ιδεώδες» και πιστεύει πως κατανοεί την «ηπειρωτική» προσέγγιση. Τονίζει όμως πως ξέρει εκ των προτέρων ότι θα τον θεωρήσουν αυτόματα αναλυτικό φιλόσοφο και φοβάται μήπως οι γάλλοι αναγνώστες νομίσουν ότι δεν θα έπρεπε να τους ενδιαφέρουν τα γραφόμενά του. Υποστηρίζει πως, παρά τις συχνά σημαντικές επί μέρους διαφορές, δεν μπορούμε να βρούμε βασικές αρχές μέσω των οποίων να απομονώσουμε ιδιαίτερα χαρακτηριστικά περιεχομένου, ενδιαφέροντος, ακόμη και ύφους, για να περιγράψουμε σωστά την επίμαχη αντιπαράθεση. Γι' αυτό θα ήταν ίσως σωστό να πούμε ότι οι δύο όροι «αναλυτικός» - «ηπειρωτικός», παραπέμπουν σε μια «διαφορά χωρίς διάκριση»⁷.

Όντως, αν θέλαμε να μιλήσουμε αυστηρά, θα λέγαμε ότι μπορούμε να προβούμε σε διάκριση δύο ή περισσότερων εννοιών μόνον εφόσον διαθέτουμε επαρκή κριτήρια, τουλάχιστον σχετικά σαφή και σταθερά. Δεν είναι ανάγκη να υιοθετεί κανείς το παραδοσιακό καρτεσιανό αίτημα της απόλυτης «σαφήνειας» και της «ευκρίνειας» των

από έναν υπέρμαχο της αναλυτικής φιλοσοφίας και πολέμιο της ηπειρωτικής, ο οποίος όμως εδώ υιοθετεί μια κατά το δυνατόν αντικειμενική θεώρηση, βλ. ENGEL 1997.

⁶ Βλ., μεταξύ άλλων, RAICHMAN & WEST 1985.

⁷ WILLIAMS 1990, σ. v-vi. Βέβαια, εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι στον αρχικό πρόλογο στην αγγλική έκδοση, - που μεταφέρεται και στη γαλλική - ο Williams επιλέγει το κριτήριο του ύφους για να εντοπίσει τη διαφορά. Βλ. WILLIAMS 1985, «Preface» (χωρίς αριθμούς σελίδων), 1990, σ. 2. Βλ. BOUVERESSE 1992, σ. 88 και τη συζήτησή μας παρακάτω.

ιδεών μας για να κατανοεί την ανάγκη να μπορούμε να διακρίνουμε πραγματικά τις κατηγορίες που χρησιμοποιούμε, για περιγραφικούς αλλά και για κανονιστικούς λόγους. Και ο Jacques Bouveresse, με αφορμή αυτά τα προκαταρκτικά σχόλια του Williams, μας καλεί να σκεφτούμε αν η διαφοροποίηση είναι όντως τελείως ακαθόριστη, οπότε και κάθε απόπειρα μεθοδολογικής ή άλλης αξιοποίησης της αποβαίνει μάταιη ή και επιζήμια⁸.

Στην εργασία που ακολουθεί θα προσπαθήσουμε να εξετάσουμε τα κριτήρια που έχουν κατά καιρούς προταθεί για να επιτευχθεί η επιζητούμενη διάκριση⁹. Θα διαπιστώσουμε πως τα κριτήρια αυτά είναι συχνά αλληλένδετα και αλληλοκαθοριζόμενα και μπορούν να ιεραρχηθούν και να συνδυαστούν με διαφορετικούς τρόπους. Μετά από μια πρώτη παρουσίαση, θα εστιάσουμε την προσοχή μας στη δυνατότητα ανάδειξης εκείνου του κριτηρίου ή των κριτηρίων που θα φανεί ότι ανταποκρίνονται περισσότερο στη διαγραφόμενη πραγματικότητα δύο φιλοσοφικών «παραδειγμάτων», με την κουνιανή έννοια του όρου¹⁰. Στη συνέχεια, θα σταθούμε στην ήδη επισημανθείσα αντιπαλότητα των δύο παραδόσεων και θα αποτολμήσουμε κάποια σύντομη αποτίμηση των κυριότερων θετικών και αρνητικών χαρακτηριστικών της κάθε μιας, αλλά και των προοπτικών υπέρβασης και γεφύρωσης των αντιθέσεών τους. Η θεώρησή μας, παρά την αφετηριακή επιδίωξη της αμεροληψίας, είναι αναπόφευκτο να προσδιορίζεται από υπόρρητες μεταφιλοσοφικές προτιμήσεις και επιλογές¹¹. Έτσι, τα συμπεράσματά μας θα μπορούν βέβαια να αμφισβητηθούν από τη σκοπιά κάποιου που ξεκινά από τελείως διαφορετικές

⁸ Βλ. BOUVERESSE 1992, με τον τίτλο - ρητορικό ερώτημα - που παραπέμπει ευθέως στον Williams, «Une différence sans distinction?». Βέβαια, ο Bouveresse δέχεται πως η διάκριση τελικά είναι εφικτή.

⁹ Εδώ ακολουθώ σε μεγάλο βαθμό την προσέγγιση του Pascal Engel (ENGEL 1993). Για μια ανάλογη αντιμετώπιση του προβλήματος, αλλά με διαφορετικά συμπεράσματα, βλ. και PEIJNENBURG 2000.

¹⁰ Για μια ανάλογη χρήση του όρου για να περιγραφούν επί μέρους φιλοσοφικά «παραδείγματα» και μάλιστα με αναφορά σε μεθοδολογικές «επαναστάσεις» στην ιστορία της φιλοσοφίας, βλ. WUCHTERL 1977, 314 κ.εξ. Η βασική διάκριση που μας απασχολεί εδώ χρησιμεύει ως κεντρική αρχή της ιστορικής περιγραφής στο D'AGOSTINI 1997.

¹¹ Θα χρησιμοποιώ στη συνέχεια τον όρο «μεταφιλοσοφικός» όταν αναφέρομαι σε συζητήσεις ή τοποθετήσεις σχετικά με τη φύση του ίδιου του φιλοσοφείν, έχοντας επίγνωση των ενδεχόμενων αντιρρήσεων για τη νομιμότητά του. Ασφαλώς η «μεταφιλοσοφία» είναι και αυτή φιλοσοφία και δεν πρέπει να φανταζόμαστε την ύπαρξη ενός βαθύτερου ή ανώτερου επιπέδου για τη θεώρηση της φιλοσοφικής δραστηριότητας, και μάλιστα με θεμελιωτικές αξιώσεις. Ορισμένες από τις δυσκολίες κατά την ανάπτυξη αυτοαναφορικής

προκείμενες. Ωστόσο, για όποιον δε διστάζει να δεχθεί ότι η φιλοσοφία αποτελεί ορθολογική δραστηριότητα και πως είναι δυνατός ο καλόπιστος διάλογος, είναι πιστεύω εφικτό να υπάρξουν, όχι μόνο ένας ελάχιστος κοινός παρονομαστής στη σύλληψη των στόχων της ζήτησης αλλά και σταθερά σημεία σύγκλισης στα βασικά πορίσματά της.

II. ΠΟΙΑ ΚΡΙΤΗΡΙΑ;

1) Γεωγραφικοί - εθνοπολιτισμικοί προσδιορισμοί

Όπως είδαμε, ο ίδιος ο όρος «ηπειρωτική φιλοσοφία» χρησιμοποιείται αρχικά για την ομαδοποίηση κυρίως Γάλλων και Γερμανών στοχαστών από τη σκοπιά των Βρετανών. Ωστόσο, είναι προφανές ότι ο όρος «αναλυτική φιλοσοφία» δεν είναι ομοεκτατός με τον μάλλον ανακριβή «αγγλοσαξονική» - ή εναλλακτικά με τον «αγγλοαμερικανική»¹². Δεν συμπεριλαμβάνονται άλλοι αγγλόφωνοι¹³ όπως, για παράδειγμα, οι Αυστραλοί, που έχουν συμβάλει αποφασιστικά στην ανάπτυξη της αναλυτικής σκέψης, αλλά και μη αγγλόφωνοι, όπως οι Σκανδιναβοί και οι Πολωνοί, ανάμεσα στους οποίους συναντούμε πολλούς σημαντικούς αναλυτικούς¹⁴. Μη αγγλόφωνοι, και μάλιστα γερμανόφωνοι, είναι και φιλόσοφοι που βρίσκονται στις απαρχές του αναλυτικού ρεύματος, όπως ο Gottlob Frege και οι Αυστριακοί του 19^{ου}

επιχειρηματολογίας, που μπορεί να μας δημιουργούν την αίσθηση του παραδόξου, έχουν να κάνουν με αυτό το ζήτημα.

¹² Στη Γαλλία χρησιμοποιείται ευρύτατα το «Αγγλοσάξονες», «αγγλοσαξονικός». Χαρακτηριστική είναι η αμηχανία του Michel Meyer για τη σωστή χρήση των όρων στην εισαγωγή του συλλογικού τόμου *La philosophie anglo-saxonne*, με τον τίτλο «Philosophie analytique ou philosophie anglo-saxonne?» (MEYER 1994, σ. 1-2). Σε μια εποχή που δεν θα έπρεπε πια να υιοθετούνται τέτοιες περιοριστικές αντιλήψεις, ο Meyer υποστηρίζει ότι η αγγλοσαξονική φιλοσοφία δεν είναι σωστό να περιγραφεί με τον όρο «αναλυτική», επειδή είναι δύσκολο να συμπεριλάβουμε την ηθική και την πολιτική φιλοσοφία στην αναλυτική σκέψη! Έτσι, στο οπισθόφυλλο του βιβλίου σημειώνεται πως «η αγγλοσαξονική φιλοσοφία έχει καθιερωθεί σαν ένα από τα μεγάλα ρεύματα της σύγχρονης σκέψης.» Για το «Αγγλοαμερικανοί», «αγγλοαμερικανικός», βλ. PASSMORE 1985, σ. 13.

¹³ Τον όρο «αγγλόφωνος στοχασμός» χρησιμοποιεί η Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου στον υπότιτλο του βιβλίου της για να περιγράψει την εμβέλεια της εισαγωγής της στη σύγχρονη αναλυτική ηθική φιλοσοφία. Βλ. ΔΡΑΓΩΝΑ-MONAXΟΥ 1995.

¹⁴ Δεν θα έπρεπε να υποτιμηθεί η συνεισφορά των Σκανδιναβών στην αναλυτική φιλοσοφία της γλώσσας και την μεταηθική (π.χ. A. Hägerstrom), και των Πολωνών στη λογική και τη σημασιολογία (π.χ. J. Lukaziewicz, A. Tarski). Βλ. σχετικά ΔΡΑΓΩΝΑ-MONAXΟΥ 1995, σ. 183, PASSMORE 1968, σ. 397 κ.εξ.

αιώνα (Bernard Bolzano, Franz Brentano, Alexis Meinong), μέχρι και την πρώτη περίοδο της καθαυτό αναλυτικής παράδοσης, ή ο Wittgenstein - ο οποίος κακώς θεωρείται από πολλούς «πολιτογραφημένος» Άγγλος - και τα μέλη του Κύκλου της Βιέννης. Γι' αυτό και ο Michael Dummett, προτιμά τον προσδιορισμό «αγγλο-αυστριακή», από τον «αγγλοαμερικανική» φιλοσοφία.¹⁵ Από την άλλη πλευρά, πρέπει να παρατηρήσουμε ότι τις τελευταίες δεκαετίες στις Η.Π.Α., στον Καναδά και στην Αυστραλία, αλλά, σε μικρότερη κλίμακα και στη Μεγάλη Βρετανία, παράγεται ενδιαφέρουσα φιλοσοφία που σαφώς θα χαρακτηρίζαμε ως ηπειρωτική. Παράλληλα, στις περισσότερες Ευρωπαϊκές χώρες (Γαλλία, Γερμανία, Ιταλία, Ισπανία, Πορτογαλία, Ελλάδα, και αλλού) προβάλλουν δυναμικές αναλυτικές κοινότητες που εκπροσωπούνται στην *Ευρωπαϊκή εταιρεία αναλυτικής φιλοσοφίας*¹⁶.

Για τους παραπάνω λόγους είναι, νομίζω, μάταιο να προσπαθεί να κατανοήσει κανείς την ανάπτυξη της αναλυτικής φιλοσοφίας και τη διαφοροποίησή της από την ηπειρωτική με γεωγραφικές συντεταγμένες. Βέβαια, παραμένουν σε χρήση ορισμένα, συνήθως παραπλανητικά στερεότυπα, τα οποία αφορούν υποτιθέμενα εθνοπολιτισμικά γνωρίσματα φιλοσοφικών τάσεων, όπως π.χ. αγγλικός εμπειρισμός, γερμανική μεταφυσική, αμερικανικός πραγματισμός κ.λπ. Η όποια ακρίβεια μπορεί να τους αναγνωριστεί συναρτάται με την ιστορική εξέλιξη που καθορίζει τις διάφορες τοπικές παραδόσεις και ειδικότερα με κοινωνικοπολιτικούς και θεσμικούς παράγοντες, όπως, για παράδειγμα, η οργάνωση της εκπαίδευσης και της διδασκαλίας της φιλοσοφίας στις διάφορες χώρες. Έτσι, οδηγούμαστε σε ιστορικά και πραγματολογικά κριτήρια.

2) Ιστορικές-γενεαλογικές αναγωγές - πραγματολογικά στοιχεία

¹⁵ DUMMETT, σ. 1-2.

¹⁶ Η ESAP ιδρύθηκε το 1991 και έχει ήδη οργανώσει τέσσερα διεθνή συνέδρια με ευρεία συμμετοχή φιλοσόφων από πολλές χώρες. Για την αναλυτική φιλοσοφία στη Γαλλία, βλ. ENGEL 1987, 1999c, 2001, LAUGIER 2001, στην Ιταλία, D'AGOSTINI 1997 και CARLI 2001, στην Ελλάδα, ΒΙΡΒΙΔΑΚΗΣ 1994, VIRVIDAKIS 1997. Παλαιότερες περιγραφές της κατάστασης στη Γερμανία που δεν αναφέρονται στις πιο πρόσφατες εξελίξεις, περιλαμβάνονται στα STEGMOLLER 1975 και BUBNER 1981. Για την πρόσληψη της αναλυτικής φιλοσοφίας στη Ελλάδα, πρβλ. και τις πρώτες συστηματικές εισαγωγές στα ελληνικά, ΒΟΥΔΟΥΡΗΣ 1977a, 1977b και ΒΕΪΚΟΣ 2000.

Εφαρμόζουμε ιστορικά κριτήρια όταν επιχειρούμε να καθορίσουμε τις απαρχές της διαμόρφωσης του αναλυτικού ρεύματος μέσα στο χρόνο (κυρίως το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα) και να περιγράψουμε την εξέλιξή του μέχρι τις μέρες μας. Χρησιμοποιούμε παράλληλα την έννοια της γενεαλογίας για να επισημάνουμε τον ρόλο του υποκειμενικού αυτοπροσδιορισμού και την αναζήτηση καταβολών στο παρελθόν από τους αναλυτικούς φιλοσόφους που έχουν μια ορισμένη αντίληψη της ταυτότητάς τους στο παρόν. Είναι γεγονός ότι η ιστορία τους μπορεί να γράφεται με αρκετά διαφορετικούς τρόπους, και να δίνεται, κατά περίπτωση, μεγαλύτερη ή μικρότερη έμφαση στους αναγνωριζόμενους προγόνους ή προπάτορες, ανάλογα με τις ουσιώδεις και τις μεθοδολογικές τοποθετήσεις που επιλέγονται ως καθοριστικές. Αντίστοιχα, συγκροτείται και η ιστορία, ή, καλύτερα, η γενεαλογία της ηπειρωτικής φιλοσοφίας, αρχικά μέσα από την προσέγγιση των αντιπάλων της και πιο πρόσφατα μέσα και από τις αντιδράσεις των υποστηρικτών της.

Α) Συγκεκριμένα, οι ρίζες της αναλυτικής φιλοσοφίας αναζητούνται συνήθως στον βρετανικό εμπειρισμό, στη συμβολική λογική, τον λογικισμό και τη φιλοσοφία της γλώσσας του Frege, αλλά και στον αυστριακό ρεαλισμό, που αναπτύχθηκε σε μεγάλο βαθμό μέσα από την κριτική στάση απέναντι στην κληρονομιά του γερμανικού ιδεαλισμού και στον ίδιο τον Kant¹⁷. Τονίζεται η αντίδραση των Bertrand Russell και G.E. Moore κατά του βρετανικού εγγελιανισμού των F.H. Bradley και J.E. McTaggart, και η επίδραση των επαναστατικών συλλήψεων του πρώιμου και του ύστερου Wittgenstein, αντίστοιχα, στο πρόγραμμα του λογικού θετικισμού (Moritz Schlick, Otto Neurath, Hans Reichenbach, Rudolf Carnap) και στη μεταγενέστερη φιλοσοφία της κοινής γλώσσας της Οξφόρδης (Gilbert Ryle, J.L. Austin, P.F. Strawson). Βέβαια, είναι αμφίβολο κατά πόσον γίνεται κατανοητή η πραγματική ιδιαιτερότητα της θεραπευτικής αντίληψης του φιλοσοφείν που διέπει τη σκέψη του συγγραφέα των *Φιλοσοφικών Ερευνών*, μάλλον ήδη από την εποχή του *Tractatus Logico-*

¹⁷ Η έμφαση στη σημασία του Frege και των αυστριακών φιλοσόφων οφείλεται στον Dummett, (βλ. DUMMETT 1981, 1993 (όπου βρίσκει κανείς και συνοπτική παρουσίαση των ερμηνειών του της σκέψης του Frege). Για το ρόλο των αυστριακών, πρβλ. και SIMMONS 1986, NYIRI 1986, MULLIGAN 1991b. Όσον αφορά την θέση του Frege στην αναλυτική παράδοση, πρβλ. και τα σχετικά κείμενα στις συλλογές των FRENCH, UEHLING Jr., & WETTSTEIN 1981, και FLOYD & SHIEH 2001. Πρβλ και SLUGA 1997.

*Philosophicus*¹⁸. Διακρίνονται διάφορες μορφές και προγράμματα ανάλυσης που εμπνέονται από τα έργα των Frege, Russell, Moore και Wittgenstein, ανάλογα με τη σημασία που αποδίδεται στη μελέτη της λογικής για την κατανόηση της βαθιάς δομής της γλώσσας και της σκέψης μας και την αντιμετώπιση των φιλοσοφικών προβλημάτων μέσω της επεξεργασίας κάποιας τυπικής, ιδανικής μορφής γλώσσας, ή αντίθετα, στην αποδοχή των διαισθήσεων του κοινού νου και την περιγραφή των ποικίλων χρήσεων της καθημερινής γλώσσας. Τέλος, η παρουσίαση των εξελίξεων μετά τη δεκαετία του '60, μας οδηγεί στην σημερινή περίοδο. Καταγράφεται η ουσιαστική συνάντηση των αναλυτικών φιλοσόφων με τον αμερικανικό πραγματισμό και η επίδραση της σκέψης του W.V. Quine, την οποία αφομοιώνουν προτού πάρουν τις αποστάσεις τους, υποστηρίζοντας τις δικές τους πολύ διαφορετικές τοποθετήσεις, οι επίγονοί του, όπως ο Donald Davidson, ο Hilary Putnam, και ο Saul Kripke. Όπως θα δούμε και στη συνέχεια, στο βαθμό που η φυσιοκρατική προσέγγιση του Quine και η πραγματιστική κριτική του σε παραδοσιακές διχοτομίες και στα ατομιστικά δόγματα των αρχών του αιώνα, σηματοδοτεί μια ριζική αλλαγή θέσεων και μεθοδολογικών αρχών, πολλοί μιλούν για τέλος, ή για πλήρη μεταμόρφωση της αναλυτικής φιλοσοφίας¹⁹.

Δεν μπορούμε εδώ να υπεισέλθουμε στις ενδιαφέρουσες αποκλίσεις των διαφορετικών αφηγήσεων και ερμηνειών. Αξίζει ωστόσο να αναφέρουμε ορισμένες εκτιμήσεις που αποκλίνουν από τις κυριότερες σταθερές αυτών των αφηγήσεων, όπως, για παράδειγμα, η προσέγγιση του Michael Friedman, σύμφωνα με την οποία καθοριστική για τη διαμόρφωση της αναλυτικής φιλοσοφίας, θετικά ή αρνητικά, είναι η πρόσληψη και αντιμετώπιση της σκέψης του Kant. Προχωρώντας πέρα από την αξιοποίηση της γνωστής δυνατότητας να ερμηνεύσει κανείς το βιτγκενσταϊνικό έργο σαν μια εμβάθυνση και προέκταση της κριτικής φιλοσοφίας, σε γλωσσαναλυτικό

¹⁸ Σχετικά με την επίδραση του Wittgenstein, τις διάφορες παραναγνώσεις και τις σύγχρονες εναλλακτικές, γλωσσαναλυτικές ερμηνείες, βλ. ΚΩΒΑΙΟΣ 1995, 2004, HACKER 1996. Για την έμφαση στην απόρριψη κάθε φιλοσοφικής θεωρίας και θέσης ως *κυριολεκτικά ανόητης*, κατά την πρώτη περίοδο της σκέψης του Wittgenstein, βλ. τη συζήτηση για τη «νέα ερμηνεία» του *Tractatus* στο CRARY & READ (2000).

¹⁹ Για μια «στενότερη», ιστορικά καθορισμένη θεώρηση της αναλυτικής φιλοσοφίας ως ενός συγκεκριμένου φιλοσοφικού προγράμματος, που έχει ουσιαστικά ξεπεραστεί, βλ., HACKER 1996, 1997, 1998. Αντίθετα, για μια πολύ πρόσφατη ιστορία της αναλυτικής φιλοσοφίας, με ευρύτερη στόχευση, που όμως δεν ξεκινά με τον Frege, αλλά με τους Moore και Russell, και περιλαμβάνει τις εξελίξεις από την «αυγή» της ανάλυσης μέχρι και τον Kripke, βλ. SOAMES 2003.

πλαίσιο, που είχε ήδη γίνει αντικείμενο εκτενούς επεξεργασίας, ο Friedman μας βοηθά να προσέξουμε τις καντιανές και νεοκαντιανές αφητηρίες των λογικών θετικιστών και ιδιαίτερα του Carnap²⁰.

Η αναφορά στον Kant είναι ιδιαίτερα σημαντική στο μέτρο που και ορισμένοι ιστορικοί της ηπειρωτικής φιλοσοφίας, οι οποίοι δεν σταματούν την ιστορική αναδρομή στις πηγές των βασικών τους αντιλήψεων στο έργο του Hegel, πηγαίνουν πιο πίσω, στον εμπειριστή της «κοπερνίκειας» στροφής στη φιλοσοφία, και ανάγουν τη διαφοροποίηση τους από τους αναλυτικούς στις εναλλακτικές αναγνώσεις του Kant. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τη δική τους αφήγηση, θα μπορούσαμε να δεχθούμε πως οι αναλυτικοί φιλόσοφοι επιμένουν κυρίως στη σημασία της γνωσιοθεωρητικής προβληματικής της *Κριτικής του καθαρού λόγου*, ενώ οι ηπειρωτικοί ενδιαφέρονται προπάντων για την ολοκλήρωση του βαθύτερου εγχειρήματος της *Κριτικής της κριτικής δύναμης*, που ξεκινά από τη διαμεσολάβηση μεταξύ αισθητικότητας και νόησης και επιδιώκει τη συμφιλίωση Λόγου και φύσης, ελευθερίας και αναγκαιότητας²¹. Οπωσδήποτε, η προσπάθεια υπέρβασης γνωσιολογικών και μεταφυσικών διχοτομιών που ανιχνεύεται στα τελευταία μεγάλα κείμενα του Kant εξελίσσεται μέσα από τις αντιπαραθέσεις των γερμανών ιδεαλιστών και επιχειρείται να ολοκληρωθεί, με μάλλον αμφίβολα αποτελέσματα, στις μεγαλειώδεις συνθέσεις του Hegel.

Κατά γενική ομολογία, η θετική, ή αντίθετα, η αρνητική στάση απέναντι στον Hegel, φαίνεται, εκ πρώτης όψεως, να συνιστά ασφαλές κριτήριο διάκρισης των δύο παραδόσεων, για πολλούς λόγους στους οποίους θα αναφερθούμε και κατά τη συζήτηση των υπόλοιπων, εναλλακτικών κριτηρίων²². Εκείνο που θα χρειαστεί να μας απασχολήσει, είναι το εάν και κατά πόσον η προοδευτική αλλαγή θεώρησης και η

²⁰ Για τη σχέση Kant και Wittgenstein, και γενικότερα για την παρουσία του Kant στη σύγχρονη αναλυτική φιλοσοφία, βλ. HANNA 2001, ΒΙΡΒΙΔΑΚΗΣ 2004. Η ερμηνευτική πρόταση του Friedman, αναπτύσσεται στα FRIEDMAN 1999, 2000. Βλ. και παρακάτω σημ. 63. Για τη σημασία της αρχικής πρόσληψης της καντιανής φιλοσοφίας, βλ. ROCKMORE 2004.

²¹ Βλ. ενδεικτικά CRITCHLEY 2001, σ. 19-31.

²² Βλ. μεταξύ άλλων, την άποψη του Richard Rorty, πως οι φιλόσοφοι διακρίνονται σε εκείνους που παίρνουν και σε εκείνους που δεν παίρνουν στα σοβαρά τον Hegel, η οποία σχολιάζεται από τον Michael Murray στο MURRAY 1978, σ. xviii-xix. Πρβλ. και WEST, 1997, σ. 3. Για τη σημασία της θετικής ή αρνητικής πρόσληψης του Hegel, πρβλ. και ROSEN 2001. Σχετικά με την επίδραση της γερμανικής φιλοσοφίας, ιδιαίτερα του γερμανικού ιδεαλισμού, της φαινομενολογίας και της ερμηνευτικής, στην ηπειρωτική παράδοση του εικοστού αιώνα, πρβλ. και MULLIGAN 1991, σ. 116-119.

προσπάθεια θετικής πρόσληψης κεντρικών στοιχείων της εγγεληνής φιλοσοφίας δεν αλλοιώνει ριζικά την αναλυτική προσέγγιση στη φιλοσοφία και δεν σηματοδοτεί τελικά την πλήρη εγκατάλειψή της. Βέβαια πρέπει να παρατηρηθεί ότι υπάρχουν τρόποι αρνητικής αντίδρασης στην πνευματική κληρονομιά του Hegel που κάθε άλλο παρά οδηγούν σε αναλυτική κατεύθυνση. Ο Kierkegaard και ο Nietzsche, εκφράζουν σαφώς αντιεγγεληνές στάσεις που παίζουν σημαντικό ρόλο στη συγκρότηση της ηπειρωτικής προσέγγισης του φιλοσοφείν²³.

Β) Τα ιστορικά κριτήρια στα οποία αναφερθήκαμε μέχρι τώρα, τα οποία μας επιτρέπουν να ανιχνεύσουμε την καταγωγή και να εξηγήσουμε τη διαμόρφωση των διαφόρων αναλυτικών και ηπειρωτικών τοποθετήσεων, στηρίζονται σε μια μάλλον *εσωτερική* κατανόηση της λογικής της εξέλιξής τους. Αν θέλαμε να ασχοληθούμε με τους *εξωτερικούς* παράγοντες που επέδρασαν σε αυτές τις τοποθετήσεις, και ενδεχομένως τις καθόρισαν σε μεγάλο βαθμό, θα χρειαζόταν να εστιάσουμε την προσοχή μας σε ρεύματα και τάσεις στην ιστορία των ιδεών καθώς και σε κρίσιμα γεγονότα που έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην όξυνση και στην αντιπαράθεση των υποκείμενων γενικότερων αντιλήψεων. Ασφαλώς, η επισήμανση τέτοιων πραγματολογικών στοιχείων δεν υποδεικνύει κριτήρια που μπορούν να μας χρησιμεύσουν άμεσα για κάποια ακριβή, συγχρονική διάκριση, αλλά είναι πολύτιμη για την ευρύτερη ιστορική διερεύνηση όλων των πτυχών της διαφοροποίησης που μας απασχολεί.

Πράγματι, ήδη από το πρώτο μισό του 19^{ου} του αιώνα ο John Stuart Mill είχε αναγνωρίσει την ύπαρξη δύο γενικών φιλοσοφικών θεωρήσεων που απέδιδε αντίστοιχα στον Samuel Coleridge και τον Jeremy Bentham, συσχετίζοντας την πρώτη με την γερμανική σκέψη της εποχής την αφομοιωμένη από βρετανούς λογοτέχνες και διανοουμένους, που και εκείνος αποκαλούσε «Ηπειρωτική φιλοσοφία» (Continental philosophy), κάνοντας μάλιστα λόγο για «γερμανο-κολεριτζιανή διδασκαλία» (Germano-Coleridgean doctrine). Πρόκειται για μια από τις πρώτες συλλήψεις της αντιπαλότητας μεταξύ δύο «μορφών κουλτούρας», της πρακτικής-τεχνικής και επιστημονικής από τη μια πλευρά, και της ρομαντικής και

²³ Πρβλ. σχετικά και HUMPHRIES 1999, όπου γίνεται αναφορά στον αντιεγγεληνισμό μεταγενέστερων στοχαστών όπως οι Michel Foucault, Georges Bataille, Emmanuel Levinas, Maurice Blanchot, Jacques Derrida, και François Lyotard.

ανθρωπιστικής-καλλιτεχνικής από την άλλη²⁴. Κατά τον Simon Critchley, η σημερινή διαμάχη αναλυτικών και ηπειρωτικών φιλοσόφων μπορεί να αναχθεί στη σιωπηρή συστράτευση με δύο αντιτιθέμενα ιδεώδη πολιτισμικής έκφρασης και δραστηριότητας. Ενώ, σε ένα βαθύτερο επίπεδο θα μπορούσε να ανιχνεύσει κανείς και υπόγειες πνευματικές εντάσεις που μας επιτρέπουν να συνδέσουμε, για παράδειγμα, την αναλυτική φιλοσοφία με τα ιδανικά και τις αξίες της νεοτερικότητας²⁵, και την ηπειρωτική με την αμφισβήτησή τους²⁶.

Τώρα, αν επιδιώξουμε να εντοπίσουμε τις αιτίες της απόκλισης δεν θα πρέπει να υποτιμήσουμε και καθαρά εξωγενείς και ενδεχομενικούς παράγοντες. Τι συνέβη και από εκεί που φιλόσοφοι όπως οι Frege και Husserl, ή αργότερα οι Russell, James και Bergson, και όταν ακόμη δεν είχαν διαύλους σταθερής επικοινωνίας, ενδιαφέρονταν ο ένας για τη σκέψη του άλλου, και το 1929 ο Ryle έγραφε στο *Mind* εν μέρει θετική

²⁴ Βλ. τα άρθρα του Mill για τους Bentham και Coleridge, δημοσιευμένα στο *London and Westminster Review* αντίστοιχα το 1832 και το 1840 που αναφέρονται και συζητούνται στο CRITCHLEY 2001, σ. 42-43. Η αντίθεση ανάμεσα στις δύο αυτές «κουλτούρες», περιγράφεται με γλαφυρό τρόπο στο κλασικό δοκίμιο του C.P. Snow του 1959. (SNOW 1998) Για μια σύγχρονη συσχέτιση των διαφορών μεταξύ αναλυτικής και ηπειρωτικής φιλοσοφίας με την αντίθεση μεταξύ «επιστημονικής» και «λογοτεχνικής» κουλτούρας, βλ. και SEARLE 2000, σ.15: «...Οι αναλυτικοί φιλόσοφοι ασχολούνται πολύ με την επιστήμη και βλέπουν τη φιλοσοφία να έχει ως στόχο ακριβώς το ίδιο είδος αναζήτησης αντικειμενικής αλήθειας με τις επιστήμες.. Οι Ευρωπαίοι φιλόσοφοι –με ελάχιστες εξαιρέσεις- τείνουν να βλέπουν τη φιλοσοφία να μοιάζει πολύ λιγότερο με τις επιστήμες και πολύ περισσότερο με κλάδο της λογοτεχνίας, ή τουλάχιστον πολύ στενά συνδεδεμένη με τη μελέτη της λογοτεχνίας και τη λογοτεχνική θεωρία.»

²⁵ Για μια ενδιαφέρουσα συσχέτιση του *Tractatus* του Wittgenstein με το πνεύμα του μοντερνισμού στην τέχνη, αλλά και με τη γενικότερη νεοτερική σύλληψη του κόσμου, βλ. SKORUPSKI 1991. Βλ. όμως και επόμενη σημείωση.

²⁶ Βέβαια, δεν είναι αλήθεια ότι όλοι οι φιλόσοφοι που συγκαταλέγουμε ανάμεσα στους ηπειρωτικούς στρέφονται κατά της νεοτερικότητας. Χαρακτηριστικά αντιπαραδείγματα αποτελούν ο Paul Ricoeur και κυρίως ο Jørgen Habermas. Τα προτάγματα του διαφωτισμού φαίνεται να προσυπογράφει και ο Κορνήλιος Καστοριάδης, σαφώς ηπειρωτικός φιλόσοφος με ευρύ πεδίο ενδιαφερόντων. Για τη στάση του απέναντι στις θετικές επιστήμες, βλ. ενδεικτικά τις απαντήσεις του στα εύστοχα ερωτήματα του Γιώργου Ευαγγελόπουλου στο ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ 2004. Εκείνο που θα άξιζε βέβαια να διερευνηθεί είναι και ο ιδιότυπος επιστημονισμός ορισμένων ηπειρωτικών στοχαστών, όπως οι Γάλλοι στρουκτουραλιστές, ιδιαίτερα οι αλτουσερικοί. (Πρβλ. και ENGEL 1987, σ. 3-8). Από την άλλη πλευρά, είναι γνωστή η «ρομαντική» πλευρά και η δυσπιστία απέναντι στα επιστημονικά ιδεώδη του Wittgenstein, ενός από τους - ενδεχομένως ακούσιους - ιδρυτές της αναλυτικής παράδοσης. Βλ. και παραπάνω σημείωση 18, και GLOCK 2004 για την αντίκρουση της εκ πρώτης όψεως παράδοξης άποψης πως ο Wittgenstein δεν θα έπρεπε καν να θεωρείται αναλυτικός φιλόσοφος. Πρβλ. BILETZKI 1998. Για μια παλαιότερη συσχέτιση Wittgenstein και Kierkegaard, πρβλ. και CAVELL 1984 [1964].

βιβλιοκρισία για το *Sein und Zeit* του Martin Heidegger²⁷, φτάσαμε μετά τον πόλεμο στο σημείο να έχουμε πλήρη ασυνεννοησία, ειρωνεία και βίαιη αμοιβαία απόρριψη, ή απλώς αδιαφορία και στην καλύτερη περίπτωση «διάλογο κουφών»²⁸; Πώς δημιουργήθηκε το βαθύ «ρήγμα» μεταξύ των δύο παραδόσεων;

Εδώ, θα μπορούσε κανείς να επεκταθεί σε ιστορικές υποθέσεις που αφορούν τις γενικότερες κοινωνικοπολιτικές περιστάσεις, ή απλώς κάποια σημαντικά τυχαία συμβάντα. Για παράδειγμα, μπορεί ο Ρήνος του Frege να ακολουθούσε, ούτως ή άλλως, διαφορετική διαδρομή από τον Δούναβη του Husserl, που ίσως ήταν αναπόφευκτο να εκβάλει στα σκοτεινά νερά κάποιας ιδεαλιστικής Μαύρης Θάλασσας²⁹, αλλά η επικράτηση του ναζισμού, η δυσάρεστη κατάσταση στην οποία βρέθηκε ο ίδιος ο Husserl, και προπάντων ο άμεσος ή έμμεσος εξαναγκασμός τόσων και τόσων φιλοσόφων και διανοουμένων, συμπεριλαμβανομένων του Ernst Cassirer, του Karl Popper και των κυριότερων μελών του Κύκλου της Βιέννης, να μεταναστεύσουν, και μάλιστα κάποιοι να αρχίσουν να γράφουν και να διδάσκουν στα αγγλικά, ήταν πραγματική καταστροφή για την γερμανική φιλοσοφία³⁰. Ο Heidegger έμεινε μόνος κυρίαρχος στην γερμανόφωνη φιλοσοφική σκηνή. Την ίδια περίπου εποχή, η παρουσία του Alexandre Kojève στο Παρίσι της δεκαετίας του '30, και η επίδραση της διδασκαλίας του της εγγεληνής φιλοσοφίας, πρέπει να συντέλεσε αποφασιστικά στην προετοιμασία της μεταπολεμικής υποδούλωσης της γαλλικής σκέψης στη γερμανική μεταφυσική, με αποτέλεσμα στη χώρα του Descartes να δεσπόζουν τα τρία «H» (Hegel, Heidegger και ο ύστερος Husserl), μαζί βέβαια με τον Nietzsche, και η αγγλική παράδοση να φαίνεται στους Γάλλους στοχαστές τελείως

²⁷ Αναδημοσιεύεται στο MURRAY 1978, σ. 53-64.

²⁸ Η δυσκολία να βρεθούν σημεία επαφής και η αδυναμία πραγματικής συνεννόησης φαίνονται καθαρά στα κείμενα που δημοσιεύονται στο CAHIERS DE ROYAUMONT 1962 - πρακτικά του συμποσίου του Royaumont - με θέμα «La philosophie analytique». Βλ. εδώ και την χαρακτηριστική απάντηση του Ryle στην ερώτηση του Merleau-Ponty, «το πρόγραμμά μας δεν είναι το ίδιο;»: «ελπίζω όχι!», από τη συζήτηση που ακολούθησε το συμπόσιο του Royaumont. (Η στιχομυθία αυτή μνημονεύεται από τον Leslie Beck στο CAHIERS DE ROYAUMONT 1962, σ. 7.)

²⁹ Η μεταφορά απαντά στο DUMMETT 1993, σ. 26 και επεκτείνεται από τον Critchley (CRITCHLEY & SCHROEDER 1998, σ. 3). Αξίζει να σημειωθεί ότι η σωστή τελική κατεύθυνση θεωρείται από τον Dummett πως είναι εκείνη του Frege και όχι του Husserl.

³⁰ Σχετικά με τις επιπτώσεις του ολοκληρωτισμού και των μεγάλων πολέμων του εικοστού αιώνα στις φιλοσοφικές εξελίξεις και πιο συγκεκριμένα για τη δημιουργία του αναλυτικού-ηπειρωτικού ρήγματος, που δεν θα έπρεπε να θεωρηθεί αναπόφευκτο, βλ. SIMMONS 2001. Για την ιστορική σημασία και τις πολιτικές υποδηλώσεις των διαμαχών Heidegger-Cassirer και αργότερα Carnap-Heidegger, βλ. FRIEDMAN 2000 και παρακάτω σημ. 63, 88.

ξένη προς τα φιλοσοφικά τους ενδιαφέροντα και να θεωρείται μάλλον προφιλοσοφική³¹. Πιο πρόσφατα, οι συνθήκες πρόσληψης του γαλλικού δορισμού και μεταδορισμού στα φιλολογικά τμήματα των αμερικανικών Πανεπιστημίων πρέπει να έπαιξαν αποφασιστικό ρόλο για την διάδοση κεντρικών θέσεων της ηπειρωτικής φιλοσοφίας στο χώρο των κοινωνικών επιστημών και των ανθρωπιστικών σπουδών³². Τέλος, ο τρόπος διδασκαλίας της φιλοσοφίας στη γαλλική Μέση Εκπαίδευση μέχρι τις μέρες μας δεν διευκόλυνε την γνωριμία με τις αναλυτικές μεθόδους, ενώ, αντίθετα, η «μόδα» της προβολής των διανοουμένων από τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας συνέβαλε στην προώθηση μιας δημόσιας εικόνας του φιλοσόφου-στοχαστή που ενθαρρύνει την καλλιέργεια των περισσότερο αρνητικών γνωρισμάτων της ηπειρωτικής αντίληψης του φιλοσοφείν³³.

Όπως και να έχει το πράγμα, δεν μπορεί να αγνοήσει κανείς την ιστορική διάσταση του αναλυτικού και του ηπειρωτικού «Κανόνα», την προέλευσή τους και τους παράγοντες, εσωτερικούς και εξωτερικούς, που επιδρούν στην συγκρότησή τους μέχρι σήμερα. Ωστόσο, οφείλουμε να ασχοληθούμε ειδικότερα με εκείνα τα κριτήρια περιεχομένου, μορφής και γενικής μεθοδολογικής προσέγγισης, που αναδύονται μέσα από την ιστορική εξέλιξη την οποία επιχειρήσαμε να σκιαγραφήσουμε και που προσδιορίζουν κατά αναστοχαστικό τρόπο και την δική μας σύλληψη αυτής της εξέλιξης.

3) Θεματικά ενδιαφέροντα - φιλοσοφικές θέσεις.

Ερχόμαστε έτσι στην επισήμανση ορισμένων σημαντικών γνωρισμάτων, τα οποία συνδέονται με την ιστορική πορεία του αναλυτικού και του ηπειρωτικού ρεύματος, αντίστοιχα, και που αφορούν πρώτα απ' όλα τη θεματική τους. Αυτά, είναι προφανές ότι αποκρυσταλλώνονται και σε συγκεκριμένες αφετηριακές ή παράγωγες

³¹ Βλ. σχετικά, DESCOMBES 1979, σ. 21-53, MULLIGAN 1991, σ. 116-117, CRITCHLEY σ. 36, όπου παρατίθεται η μαρτυρία του Georges Bataille για συνάντησή του με τον A.J. Ayer και πλήρη αδυναμία φιλοσοφικής επικοινωνίας. Για μια πρόσφατη προσπάθεια κατανόησης της πρόσληψης και της μεγάλης απήχησης της σκέψης του Heidegger στη Γαλλία, βλ. JANICAUD 2001. Για αυτά τα ζητήματα, πρβλ. BOUVERESSE 1983, 1984a, 1984b, ENGEL 1987, σ. 1-7 και BIPBΙΔΑΚΗΣ (υπό δημοσίευση).

³² Πρβλ. όμως και την γενικότερη διερεύνηση των φιλοσοφικών αντιλήψεων που εμπνέουν και στηρίζουν τις σύγχρονες θεωρίες λογοτεχνίας, στο DASENBROOK 1989, σ. 3-26.

φιλοσοφικές θέσεις, οι οποίες με τη σειρά τους επανακαθορίζουν τη διαμόρφωση της θεματικής. Με τον όρο «θεματική» εννοούμε γενικότερα κλάδους, επί μέρους περιοχές της φιλοσοφίας, και τα κυριότερα προβλήματα, ή είδη και ομάδες προβλημάτων, για τα οποία αναζητούνται λύσεις, με τη μορφή θέσεων και θεωριών που στηρίζουν αυτές τις θέσεις. Έτσι, θα λέγαμε ότι θεματική και θέσεις συμβαδίζουν και βρίσκονται σε διαλεκτική συσχέτιση. Και οι μεθοδολογικές επιλογές που θα εξετάσουμε στη συνέχεια δεν είναι άσχετες με τις θεματικές προτιμήσεις τις οποίες υπαγορεύουν αλλά και με τις θέσεις την υπεράσπιση των οποίων ίσως τελικά εξυπηρετούν.

Μια ευρέως διαδεδομένη παρανόηση που οφείλεται στη σύγχυση αναλυτικής φιλοσοφίας εν γένει και λογικού θετικισμού, εξαιτίας μάλιστα μιας παλιάς παρανόησης του *Tractatus Logico-Philosophicus*³⁴, δημιουργεί την εντύπωση κάποιας απόλυτα εχθρικής στάσης απέναντι στη μεταφυσική. Είναι γεγονός πως η αρχική επιφύλαξη απέναντι στη μεταφυσική (ή έστω απέναντι σε ορισμένες χαρακτηριστικές εκδοχές της αχαλίνωτης, ιδεαλιστικής μεταφυσικής) - ο εμπειρισμός με την ευρύτερη έννοια και ο μεθοδολογικός νομιναλισμός για τον οποίο κάνει λόγο ο Rorty³⁵ - μπορεί πράγματι να οδηγούν στην αντιμεταφυσική στάση του λογικού θετικισμού³⁶. Ωστόσο, δεν πρόκειται για κάποια νομοτελειακή εξέλιξη. Οι απλουστευτικές τοποθετήσεις του λογικού θετικισμού δεν θα αργούσαν να εγκαταλειφθούν μέσα στον ίδιο το χώρο της αναλυτικής φιλοσοφίας.

Έτσι κι αλλιώς, η μεταφυσική είναι, λιγότερο ή περισσότερο συνειδητά και ρητά, παρούσα στη σκέψη των Frege, Russell και Moore. Ενώ αργότερα, οι «λιτότερες» γλωσσαναλυτικές προσεγγίσεις των Ryle και Austin, σύμφωνα με τις οποίες μόνο

³³ Βλ. MULLIGAN 1991, και την καυστική κριτική στα BOUVERESSE 1983, 1984a, 1984b, 2002.

³⁴ Βλ. παραπάνω σημ. 18.

³⁵ Σύμφωνα με τον ορισμό που δίνει ο Rorty, «Μεθοδολογικός νομιναλισμός είναι ... η άποψη σύμφωνα με την οποία τα ερωτήματα που απασχολούσαν τους φιλοσόφους για έννοιες, καθόλου όντα και 'φύσεις', και που δεν μπορούν να απαντηθούν μέσω εμπειρικής έρευνας ... μπορούν να απαντηθούν μόνο μέσω της απόκρισης σε ερωτήματα σχετικά με τις χρήσεις των γλωσσικών εκφράσεων.» RORTY 1992, σ. 11 κ.εξ. Για την ευρύτερη έννοια του εμπειρισμού, στην οποία αναφερόμαστε εδώ, βλ. RUSSELL 1973, σ. 119-120 και παρακάτω, σημ. 84.

³⁶ Η πιο ενδιαφέρουσα και ριζικότερη κατά τη γνώμη μου κριτική της μεταφυσικής παρέχεται μέσα από την βιτγκενσταϊνική γλωσσανάλυση στις «ορθόδοξες» κατευθύνσεις της, που συνάγονται σαφέστερα από το ύστερο έργο του Wittgenstein. Βλ. σχετικά ΚΩΒΑΙΟΣ 1995.

νόμιμο ερευνητικό πεδίο του φιλοσόφου είναι η καθημερινή γλώσσα, υπερβαίνονται στην κατεύθυνση της «περιγραφικής μεταφυσικής» του Strawson που νομιμοποιεί την - αντισκεπτικιστική και όχι μόνο - χρήση της καντιανής υπερβατολογικής επιχειρηματολογίας, έστω χωρίς την παράδοξη θεωρία του υπερβατολογικού ιδεαλισμού³⁷. Το κύρος των μεταφυσικών συζητήσεων αποκαθίσταται πλήρως στο έργο του Dummett, ο οποίος εισηγείται τη μεταφορά της παραδοσιακής προβληματικής στο επίπεδο της φιλοσοφίας της γλώσσας και πιο συγκεκριμένα της θεωρίας του νοήματος³⁸.

Οποσδήποτε, η ανάδειξη του καίριου ρόλου της φιλοσοφίας της γλώσσας που βασίζεται στην αναγνώριση της προτεραιότητας της μελέτης της γλώσσας απέναντι στη μελέτη της σκέψης, ανάγεται από τον Dummett σε μεθοδολογικό δόγμα και κριτήριο διάκρισης της αναλυτικής φιλοσοφίας μέσα από την ερμηνεία και την κατάλληλη προσαρμογή των θέσεων του Frege³⁹. Και πέρα από τη συστηματική ενασχόληση με την προβληματική της φιλοσοφίας της γλώσσας, που φαίνεται να

³⁷ Βλ. STRAWSON 1959, 1992, 2003 και για μια πρώτη ανάλυση της εξέλιξης των θέσεων του ΒΙΡΒΙΔΑΚΗΣ 2003a, 2004, σ. 803-814. Πρβλ. και MORAN 1998, σ.132.

³⁸ Βλ. DUMMETT 1978a.

³⁹ Βλ. DUMMETT 1993, σ. 5, 1991, και 1978b, σ. 441-2, («Η αναλυτική φιλοσοφία είναι μεταφρεγκιανή φιλοσοφία»). Ο Dummett συνοψίζει την αντίληψή του στην κεντρική ιδέα της περίφημης «γλωσσικής στροφής» (linguistic turn), η οποία μάλιστα δίνει και τον τίτλο στην πληρέστερη μέχρι σήμερα ανθολογία μεταφιλοσοφικών κειμένων για την αναλυτική παράδοση (RORTY 1992). Σχετικά με τις ιστορικές ρίζες και την εξέλιξη αυτής της «στροφής» κατά τον εικοστό αιώνα, πρβλ. και HACKING 1975 και τη συζήτηση του Rorty στο επίμετρο του *The Linguistic Turn - «Ten years after»* («δέκα χρόνια μετά» την πρώτη έκδοση του βιβλίου), (RORTY 1992, σ. 361-370), και για ορισμένες ουσιώδεις φιλοσοφικές της υποδηλώσεις, SKORUPSKI 1997, WILLIAMSON 2004. Ωστόσο, εύλογα παρατηρείται ότι και η ηπειρωτική φιλοσοφία, τουλάχιστον από την εποχή του Heidegger και μέχρι τον Hans-Georg Gadamer, αλλά και νωρίτερα, μέσα από την προσέγγιση της ερμηνευτικής που ανάγεται πριν από τον Dilthey στον Schleiermacher - χαρακτηριζόταν από έμφαση στη σημασία της μελέτης της γλώσσας. Βλ. σχετικά HABERMAS 2001, ο οποίος ξεκινά από την κληρονομιά του Humboldt και προτείνει την εξέταση της «αναλυτικής και της ερμηνευτικής φιλοσοφίας» ως «δύο συμπληρωματικών εκδοχών της γλωσσικής στροφής». Αργότερα, μια άλλη μορφή ηπειρωτικής «γλωσσικής στροφής», εμπνευσμένη σε μεγάλο βαθμό από την γλωσσολογία του Ferdinand de Saussure, θα κυριαρχούσε στον γαλλικό δομισμό και μεταδομισμό (Βλ. PAVEL 1988, αλλά πρβλ. και ENGEL 1987, σ. 2), ενώ αναγνωρίζεται πλέον από όλους πως τα τελευταία χρόνια οι αναλυτικοί εγκαταλείπουν το δόγμα της προτεραιότητας της φιλοσοφίας της γλώσσας. Ορισμένοι μελετητές μάλιστα επισημαίνουν ότι το δόγμα αυτό δεν γινόταν σαφώς δεκτό ούτε από φιλοσόφους που θεωρείται αυτονόητο πως ανήκουν στην αναλυτική παράδοση, όπως ο Russell. Βλ., ενδεικτικά, MONK 1997 και τη συζήτηση που ακολουθεί. Σε κάθε περίπτωση, η παραδοσιακή μεταφυσική αναβιώνει στις μέρες μας και στο έργο διαφόρων Αγγλων, Αμερικανών και Αυστραλών αναλυτικών φιλοσόφων που δε δίνουν έμφαση στη φιλοσοφία της γλώσσας. Βλ. μεταξύ άλλων LEWIS 1983.

καθιερώνεται πλέον σαν «πρώτη φιλοσοφία», είναι προφανές το ειδικό ενδιαφέρον των αναλυτικών για ορισμένους, λιγότερο ή περισσότερο, συναφείς κλάδους, όπως η φιλοσοφική λογική, η γνωσιολογία και η φιλοσοφία της επιστήμης και για ζητήματα, όπως η σχέση σημασίας και αναφοράς, η δικαιολόγηση των πεποιθήσεων, η επαγωγή, η κριτική προσέγγιση της *a priori* γνώσης, η επαλήθευση και η διάψευση των υποθέσεων κ.λπ. Ωστόσο, στις μέρες μας - σε αντίθεση με την πρώτη περίοδο της αναλυτικής φιλοσοφίας - μπορούμε να μιλήσουμε για αναλυτικές αντιλήψεις και μεθόδους σε όλες τις παραδοσιακές περιοχές φιλοσοφικής δραστηριότητας, από τη μεταφυσική μέχρι την ηθική, την πολιτική φιλοσοφία, την αισθητική και τη φιλοσοφία της θρησκείας⁴⁰. Και θα ήταν πιστεύω λάθος να νομιστεί ότι το κριτήριο της διάκρισης από την ηπειρωτική σκέψη συνίσταται κατά κύριο λόγο στην έμφαση σε συγκεκριμένα προβλήματα, ή σε είδη προβλημάτων, που ανήκουν μόνο σε κάποιες από αυτές τις περιοχές⁴¹.

Η ανάδειξη της κυριαρχικής σημασίας της φιλοσοφίας του νου τις τελευταίες δεκαετίες, σε συνάρτηση με την αξιοποίηση πορισμάτων των εμπειρικών ερευνών της γνωσιακής επιστήμης, οπωσδήποτε φανερώνει μια σημαντική μετατόπιση από τη «γλωσσική στροφή» στην οποία επέμενε ο Dummett. Παράλληλα, η καταλυτική επίδραση της διδασκαλίας των αμερικανών πραγματιστών και ειδικότερα του Quine, η ριζική κριτική της διάκρισης αναλυτικών και συνθετικών προτάσεων⁴², η

⁴⁰ Για την ποικιλία των ενδιαφερόντων των αναλυτικών φιλοσόφων της εποχής μας, βλ. μεταξύ άλλων, ENGEL 1999c.

⁴¹ Όπως υποστηρίζει ο L.J. Cohen. Βλ. COHEN 1986, σ. 10-11, όπου απομονώνεται το βασικό υποτίθεται ενδιαφέρον των αναλυτικών για μεταφιλοσοφικά ερωτήματα που αφορούν τη λογική και τις συλλογιστικές μας διαδικασίες (reasoning). Ήδη από τη δεκαετία του '70, παρατηρείται γόνιμη εφαρμογή αναλυτικών προσεγγίσεων στη συζήτηση παραδοσιακά ηπειρωτικών θεμάτων, όπως π.χ. το πρόβλημα του νοήματος της ζωής, Βλ. σχετικά, NAGEL 1978, 2001, METZ 2002, VIRVIDAKIS 2003. Πρβλ. και NOZICK 1981. Λιγότερο απλουστευτική φαίνεται να είναι η περιγραφή της ιδιαιτερότητας της ηπειρωτικής φιλοσοφίας μέσα από συγκεκριμένα θεματικά μοτίβα ή διαφέροντα στο COOPER 1994 (κριτική του πολιτισμού, ενδιαφέρον για τις πραγματολογικές συνθήκες της επιστημονικής και φιλοσοφικής έρευνας, κριτική του υποκειμένου, αντιεπιστημονισμός). Βλ. παρακάτω σμμ. 53 και 69 και τη συζήτηση των μεθοδολογικών και υφολογικών κριτηρίων.

⁴² Υιοθετώντας μια πολύ στενή αντίληψη της έννοιας της αναλυτικής φιλοσοφίας, ο Charles Larmore θεωρεί την αποδοχή αυτής της σημαντικής λογικής διάκρισης ως καθοριστική για τον προσδιορισμό της ταυτότητάς της, γι' αυτό και υποστηρίζει πως η κριτική του Quine σήμανε το τέλος της. Βλ. LARMORE 1992a. Βέβαια, αν προσυπογράψουμε αυτή την άποψη, δε θα μπορούμε να χαρακτηρίσουμε ως αναλυτικούς φιλοσόφους όπως ο Goodman, ή ο ίδιος ο Quine, κάτι που μας φαίνεται άτοπο. Βλ. JAKOB 1992 και πρβλ. AYER 1980, σ. 687 και ΜΠΕΝΙΕ 1996, σ.860-865.

αντικατάσταση ατομιστικών από ολιστικές μεθοδολογικές αντιλήψεις, η εγκατάλειψη του αυστηρού φρεγκιανού αντιψυχολογισμού, η υιοθέτηση μιας συνεπούς φυσιοκρατίας⁴³ και η αποδοχή της συνέχειας μεταξύ φιλοσοφίας και εμπειρικών επιστημών⁴⁴, οδηγούν προοδευτικά στην αναθεώρηση βασικών αρχών των παλαιότερων μορφών γλωσσικής ανάλυσης, εμπνεόμενων κυρίως από την ερμηνεία ή την παρερμηνεία των βιτγκενσταϊνικών κειμένων. Το ερώτημα που τίθεται και εδώ είναι εάν πράγματι θέλουμε να επιμείνουμε στο νταμμετιανό δόγμα περί της προτεραιότητας της μελέτης της γλώσσας ως του ουσιωδέστερου γνωρίσματος της αναλυτικής φιλοσοφίας. Σε αυτή την περίπτωση, φιλόσοφοι, οι οποίοι, κατά τα άλλα, φαίνεται να ανήκουν στην παράδοσή της, όπως ο Gareth Evans και ο Christopher Peacocke, που δέχονται την ύπαρξη μη εννοιολογικού και μη γλωσσικά εκφράσιμου νοητικού περιεχομένου, δεν θα έπρεπε να χαρακτηρίζονται ως αναλυτικοί⁴⁵.

Τώρα, και όσον αφορά την περαιτέρω υποστήριξη ορισμένων θεωριών και θέσεων έναντι άλλων, είναι δύσκολο να ισχυριστούμε ότι οι αναλυτικοί δεσμεύονται οπωσδήποτε και εκ των προτέρων σε κάποιες από αυτές. Για παράδειγμα, είναι γεγονός ότι στις αρχές του εικοστού αιώνα, ο Russell και ο Moore υπογράμμιζαν την αντιιδεαλιστική τους τοποθέτηση⁴⁶. Ωστόσο, σήμερα πολλοί αναλυτικοί φιλόσοφοι από τον Nelson Goodman ως τον John Foster και τον Dummett⁴⁷, δεν διστάζουν να επιχειρηματολογήσουν υπέρ ιδεαλιστικών ή αντιρεαλιστικών απόψεων. Εμπειρισμός και ρασιοναλισμός, αλλά και ακραίες μορφές σκεπτικισμού, πλατωνισμός και συνεπής νομιναλισμός, θεϊσμός σύμφωνος με το χριστιανικό δόγμα και αθεϊσμός,

⁴³ Βλ. ENGEL 1992.

⁴⁴ Σχετικά με αυτό το ζήτημα, βλ. STROUD 1986, όπου παρατηρείται πως μετά τον Quine η αναλυτική φιλοσοφία επιστρέφει στην αντίληψη του Russell για την συνέχεια επιστημών και φιλοσοφίας κατά την αναζήτηση μιας γενικής, μεταφυσικής θεώρησης του κόσμου. Βλ. και AYER 1980, σ. 687.

⁴⁵ Βλ. EVANS 1982, PEACOCKE 1992. Για μια σαφώς αρνητική απάντηση στο (ρητορικό) μας ερώτημα, βλ. ENGEL 1994b, σ. 364-365. Ο Engel εδώ τονίζει τη συμβολή του αμερικανικού πραγματισμού στην ανανέωση της αναλυτικής φιλοσοφίας και όχι στο ξεπέρασμά της, όπως φαίνεται να πιστεύει, ή να προσδοκά ο Rorty. Βέβαια, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι ο πραγματισμός ξεκινά και με τη σκέψη του Charles Sanders Peirce και όχι μόνο με εκείνη των William James και John Dewey στους οποίους επιμένει ο Rorty.

⁴⁶ Βλ. RUSSELL 1911, σ. 61, για τη χρησιμοποίηση του όρου «αναλυτικός ρεαλισμός», και MOORE 1977. Θα έχουμε την ευκαιρία να επανέλθουμε στις ενδεχόμενες ρεαλιστικές και αντιρεαλιστικές δεσμεύσεις, αντίστοιχα των αναλυτικών και των ηπειρωτικών και στο ζήτημα της αιτιολόγησής τους.

⁴⁷ Βλ. GOODMAN 1978, FOSTER 1982, DUMMETT 1978a (και άλλα κείμενα της συλλογής *Truth and Other Enigmas*).

είναι ανάμεσα στις αντιτιθέμενες φιλοσοφικές τοποθετήσεις που έχουν υποστηριχθεί από τους αναλυτικούς. Εκείνο ίσως που είναι υποχρεωμένοι να δεχθούν κατ' αρχήν, για να μπορέσουν να εμπλακούν στη συζήτηση είναι ότι *μπορεί* να υπάρχει σωστή απάντηση στα ερωτήματά τους μέχρι τουλάχιστον να αποδειχθεί το αντίθετο. Η αντιμετώπιση αυτή των φιλοσοφικών ερωτημάτων και προβλημάτων θα μας απασχολήσει παρακάτω κατά την αναζήτηση μεθοδολογικών κριτηρίων διασάφησης της αναλυτικής στάσης.

Βέβαια, όταν στραφούμε στην ηπειρωτική φιλοσοφία, θα διαπιστώσουμε ότι και εδώ προβάλλουν ίσως περισσότερο έντονα, αν όχι αποκλειστικά, ορισμένες θεματικές προτιμήσεις και φιλοσοφικές θέσεις. Αυτό που κατά κανόνα συναντούμε στον ηπειρωτικό στοχασμό είναι το ενδιαφέρον για την κοινωνικοπολιτική κριτική και τη χειραφέτηση του ανθρώπινου υποκειμένου, αλλά συχνά και για τη φιλοσοφία ως «τέχνη του βίου», και ειδικότερα ως «αισθητική» της ανθρώπινης ύπαρξης⁴⁸. Το ριζοσπαστικό όραμα της απελευθέρωσης του ατόμου, αλλά και της επιδίωξης της κοινωνικής δικαιοσύνης, που ανάγεται στον Marx, οδηγεί τους ηπειρωτικούς στοχαστές στην κατεύθυνση της πρακτικής - κοινωνικής και πολιτικής - φιλοσοφίας⁴⁹, ενώ η αντίληψή τους της ιστορικότητας φαίνεται πως τους επιβάλλει να αρνηθούν την ύπαρξη υπερχρονικών φιλοσοφικών προβλημάτων, με το ίδιο ή παρόμοιο περιεχόμενο ανά τους αιώνες, και τους κάνει συχνά να αμφισβητούν το

⁴⁸ Βλ. ΝΕΧΑΜΑΣ 2001. Πιστεύω ότι η θεώρηση του Νεχαμά, αισθητικοποιεί υπερβολικά την ίδια την έννοια της «τέχνης του βίου». Βλ. ΒΙΡΒΙΔΑΚΗΣ 2002b, σ. 21-24. Για μια ευρύτερη αντίληψη της φιλοσοφίας ως «τρόπου ζωής» και τις αρχαιοελληνικές της ρίζες, πρβλ. ΗΑΔΟΤ 2002. Για την αισθητική προσέγγιση της φιλοσοφίας και της σχέσης της με την κριτική του νεοτερικού αστικού πολιτισμού, από τον Nietzsche μέχρι τον Foucault, πρβλ. και ΝΕΧΑΜΑΣ 1985, ΜΕΓΙΛΛ 1985.

⁴⁹ Βλ. CRITCHLEY 1999, 2002. Θα ήταν σφάλμα να νομίσουμε ότι η ηπειρωτική φιλοσοφία είναι οπωσδήποτε «προοδευτική», ενώ η αναλυτική «αντιδραστική» με την καθιερωμένη πολιτική σημασία των όρων. Και είναι τελείως αστήρικτη η ευρέως διαδεδομένη αντίληψη ότι οι αναλυτικοί φιλόσοφοι δεν είναι δυνατόν να υιοθετούν αριστερές πολιτικές απόψεις. Αποτελεί μάλιστα ειρωνεία το να εμπνέονται οι «αριστεροί» φιλόσοφοι από τη σκέψη του ακροδεξιού στην πράξη Heidegger και να απορρίπτουν μετά βδελυγμίας τη φιλοσοφία του σοσιαλδημοκράτη και φιλελεύθερου Carnap επειδή θεωρείται αντιδραστικός ως θετικιστής. (Βλ. παραπάνω σημ. 30, 31 και παρακάτω 63). Εκείνο το οποίο αληθεύει είναι ότι συνήθως οι αναλυτικοί δεν πιστεύουν ότι μπορούν να συνδέσουν άμεσα τις πολιτικές τους τοποθετήσεις με τις φιλοσοφικές τους θεωρίες ή θέσεις. Και είναι γεγονός ότι η α-πολιτική και μάλλον τεχνική θεώρηση της δραστηριότητας και του περιεχομένου του φιλοσοφείν δίνει λαβή στην κατηγορία του συντηρητισμού ή και της αντιδραστικότητας. Βλ. και παρακάτω, την τρίτη ενότητα αυτής της εργασίας.

κύρος της α-χρονικής λογικής και τη χρησιμότητα της ανιστορικής γνωσιοθεωρίας⁵⁰. Όσοι πάλι συμφωνούν με τη χαϊντεγκεριανή ανάλυση των αδιεξόδων της δυτικής μεταφυσικής συνήθως οραματίζονται ένα είδος ποιητικο-φιλοσοφικής σκέψης πέρα από το τέλος της μεταφυσικής⁵¹.

Ένα κοινό μοτίβο που συμβαδίζει με το αίτημα της άσκησης κοινωνικής και πολιτισμικής κριτικής είναι η εξέταση των «εξωφιλοσοφικών», πραγματολογικών συνθηκών που προσδιορίζουν την ίδια τη φιλοσοφική αναζήτηση, και τούτο επιβάλλει την ανίχνευση υποσυνείδητων ψυχικών ή κοινωνικών δυνάμεων⁵². Οι προσεγγίσεις των «δασκάλων της υποψίας», Marx, Nietzsche και Freud, αποτελούν ρητά ή υπόρρητα σημεία αναφοράς, και επιχειρείται να ενσωματωθούν στην καθαυτό φιλοσοφική σκέψη. Η ριζοσπαστική κριτική στάση των ηπειρωτικών μαθητών και επιγόνων τους συχνά οδηγεί στην αμφισβήτηση της ενιαίας υπόστασης του ίδιου του υποκειμένου του φιλοσοφείν⁵³.

⁵⁰ Ασφαλώς, όπως είδαμε, η πρωτοκαθεδρία της γνωσιολογίας αντικαθίσταται κατ'αρχήν στην αναλυτική παράδοση από την προτεραιότητα της φιλοσοφίας της γλώσσας. Αλλά η εσωτερική αμφισβήτηση της ορθότητας του αναλυτικού προσανατολισμού - και όχι μόνο - ξεκινά όντως από την κριτική της *γνωσιοθεωρητικής* κληρονομιάς των νεότερων χρόνων. Από αυτή την άποψη, και τα προβλήματα της φιλοσοφίας της γλώσσας και της φιλοσοφίας της λογικής μπορούν να περιγραφούν ως προεκτάσεις των γνωσιολογικών ερωτημάτων, με την ευρεία έννοια του ελέγχου της λειτουργίας του νου, θεωρούμενου ως αναπαραστασιακού εργαλείου, ως ενός «καθρέφτη της φύσης». Βλ. RORTY 2001.

⁵¹ Βλ. τη χαρακτηριστική περίπτωση του Κώστα Αξελού, τα έργα του οποίου υποτίθεται πως αξιοποιούν τη χαϊντεγκεριανή διδασκαλία και επεξεργάζονται την ιδέα του Eugen Fink για το «παιχνίδι» ως σύμβολο κοσμολογικών διαστάσεων. Για μια θετική αποτίμηση του οραματιστικού στοχασμού του Αξελού, που παρουσιάζει μικρό ενδιαφέρον από τη σκοπιά της αναλυτικής φιλοσοφικής προβληματικής, βλ. LISSA & AL. 2004.

⁵² Μέσα από αυτό το πρίσμα πρέπει μάλλον να ερμηνευθεί και ο κατά τα άλλα παραπλανητικός αφορισμός του Παντελή Μπασάκου, που αποτελεί βασική προκείμενη της επιχειρηματολογίας του Γιώργου Φαράκλα στην απόπειρά του να υποστηρίξει το ενδιαφέρον του φιλοσοφικού εγχειρήματος του Derrida: «Το πρόγραμμα της αναλυτικής φιλοσοφίας και των βλασταριών του μπορεί να χαρακτηριστεί, ως μια προσπάθεια κατασφάλισης του νοήματος, ενώ το ηπειρωτικό πρόγραμμα, τουλάχιστον όσον αφορά τις διάφορες παραφυάδες του εγγελιανού προγράμματος, μπορεί να χαρακτηριστεί ως μια προσπάθεια κατανόησης των όρων συγκρότησης-γένεσης, ανανέωσης του νοήματος.» (ΦΑΡΑΚΛΑΣ 1997, σ. 32). Όπως όμως θα φανεί, πιστεύω, από την περαιτέρω διερεύνηση των κριτηρίων διάκρισης, αυτή η αντίληψη είναι πολύ περιοριστική και αδικεί και την αναλυτική και την ηπειρωτική φιλοσοφία.

⁵³ Η κριτική του «εγώ», του «εαυτού», ως φορέα γνωστικών δυνάμεων, και πρακτικών, ηθικών ιδιοτήτων, όπως η αυτονομία, και γενικότερα του ανθρώπινου υποκειμένου ως βασικής αρχής της νεότερης φιλοσοφίας από την εποχή του Descartes, θεωρείται ένα από τα θεματικά μοτίβα που προτείνονται για την ταυτοποίηση και τη διάκριση της ηπειρωτικής σκέψης, παρόλο που αναγνωρίζεται ότι ανάλογες κριτικές, χωρίς όμως μελοδραματικούς

Το κακό - και αυτό αποτελεί ένα από τα κυριότερα επιχειρήματα της κριτικής που ασκείται από την πλευρά των αναλυτικών - είναι ότι οι ηπειρωτικοί φιλόσοφοι συνήθως δεν δέχονται να εστιάσουν σε ένα συγκεκριμένο, επί μέρους πρόβλημα, εφόσον μάλιστα συχνά θεωρούν τα περισσότερα κλασικά φιλοσοφικά προβλήματα ξεπερασμένα μέσα από την ιστορική εξέλιξη. Αν βέβαια θέλαμε να μιλήσουμε με τη γλώσσα των αντιπάλων τους, στις περισσότερες περιπτώσεις ρέπουν προς τον αντιρεαλισμό, ή και τον σχετικισμό, τουλάχιστον όσον αφορά τα ίδια τα προβλήματα, τις φιλοσοφικές θέσεις και τις φιλοσοφικές έννοιες⁵⁴. Σε κάθε περίπτωση, για να συλλάβουμε καλύτερα και τη δική τους αυτοκατανόηση, όπως και εκείνη των αναλυτικών, θα χρειαστεί να εντάξουμε τις φιλοσοφικές τους τοποθετήσεις σε ένα ευρύτερο μεθοδολογικό πλαίσιο και ενδεχομένως να τις υπαγάγουμε σε κάποια γενικότερη θεώρηση. Κατ' αυτό τον τρόπο θα έχουμε την ευκαιρία να εξετάσουμε τα κυριότερα μεθοδολογικά κριτήρια και την εφαρμοσιμότητά τους για τον προσδιορισμό της αναλυτικής και της ηπειρωτικής ταυτότητας.

τόνους, και ενδεχομένως και παρόμοιες ηθικές υποδηλώσεις, απαντούν και στην αναλυτική παράδοση. Βλ., μεταξύ άλλων, COOPER 1994. (παραπάνω, σημ. 41).

⁵⁴ Μια ακραία εκδοχή αυτού του μεταφιλοσοφικού αντιρεαλισμού αναπτύσσεται στο DELEUZE & GUATTARI 2004 [1991], όπου η φιλοσοφία παρουσιάζεται ουσιαστικά σαν «δημιουργία εννοιών». Πρβλ., την παρατήρηση του Bouveresse, με αρχική αναφορά στον Bergson και στη συνέχεια στον Deleuze: «... ένας φιλόσοφος δεν επιλύει ποτέ, υπό μια ορισμένη έννοια, παρά μόνο τα δικά του προβλήματα., εκείνα που δημιούργησε ο ίδιος ... Έτσι η αληθινή αξία ενός φιλοσόφου θα έπρεπε να έγκειται στο να θέτει το πρόβλημα και ταυτόχρονα να παρέχει και την επίλυσή του ... οι σημαντικές διαφορές μεταξύ των φιλοσόφων δεν έγκεινται στις λύσεις που ο καθένας προτείνει για κοινά προβλήματα, αλλά μάλλον για τα προβλήματα που χαρακτηρίζουν αντίστοιχα τη σκέψη του κάθε φιλοσόφου. Αυτά τίθενται κατά κάποιο τρόπο και επιλύονται ταυτόχρονα, τουλάχιστον στη σκέψη των μεγαλύτερων φιλοσόφων, μέσω της δημιουργίας εννοιών που δεν μπορούν να διαχωριστούν από τα ίδια τα προβλήματα.» (BOUVERESSE 2002, σ. 79.) Αντίθετα, για μια σαφή γνωσιοκρατική, ρεαλιστική άποψη των φιλοσοφικών προβλημάτων και θέσεων, από τη σκοπιά της αναλυτικής φιλοσοφίας, βλ. την προγραμματική τοποθέτηση του David Lewis: «Όταν έχουμε μπροστά μας το μενού των καλά επεξεργασμένων θεωριών, η φιλοσοφία είναι θέμα γνώμης». Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι «η αλήθεια είναι δική μας κατασκευή». Στην αντιπαράθεση δύο θέσεων, όπως π.χ. για την ύπαρξη ή μη ύπαρξη θεών, «τουλάχιστον ο ένας από μας κάνει λάθος. Το ποιος είναι αυτός εξαρτάται από το τι υπάρχει» (LEWIS 1983, σ. xi). Είναι προφανές, όπως θα τονίσουμε και παρακάτω, κατά τη συζήτηση καθαυτό

4) Μεθοδολογικές επιλογές

Από την εποχή του Spinoza, και την κριτική του στον Descartes, έχει παρατηρηθεί συχνά ότι είναι πολύ δύσκολο να ξεχωρίσει κανείς τη μέθοδο από την ίδια την ουσιαστική δραστηριότητα του φιλοσοφείν που στηρίζει συγκεκριμένες θέσεις. Και όπως αφήσαμε να εννοηθεί και κατά τη διερεύνηση των θεματολογικών κριτηρίων που αφορούν την έμφαση σε κάποιες φιλοσοφικές περιοχές και ζητήματα, και την προνομιακή υιοθέτηση ορισμένων θέσεων, η μεθοδολογία των αναλυτικών καθώς και των ηπειρωτικών φιλοσόφων βρίσκεται σε αμφίδρομη σχέση με τις ποικίλες τοποθετήσεις τους. Ωστόσο, μπορούμε εδώ να μιλήσουμε για γενικές μεθοδολογικές θεωρήσεις και για επί μέρους μεθόδους, οι οποίες συνδέονται με τις υπό εξέταση παραδόσεις. Θα επιμείνουμε περισσότερο σε ρητές ή υπόρρητες μεθοδολογικές κατευθύνσεις που παίζουν αποφασιστικό ρόλο και στη διαμόρφωση του ιδιαίτερου ύφους έκφρασης των δύο ρευμάτων για τα οποία αναζητούμε κριτήρια διαφοροποίησης.

Έτσι, σε ένα πρώτο επίπεδο θα εστιάζαμε την προσοχή μας σε μια σειρά από μεθόδους της αναλυτικής φιλοσοφίας και θα επισημαίναμε τα κοινά τους στοιχεία. Είναι γνωστοί οι διάφοροι, γενικότεροι και ειδικότεροι χαρακτηρισμοί αυτών των μεθόδων: «λογική ανάλυση, γλωσσική ανάλυση, θεραπευτική ανάλυση, περιγραφική μεταφυσική κ.λπ.»⁵⁵ Αντίστοιχα, θα έπρεπε να περιγράψουμε τις σημαντικότερες ηπειρωτικές μεθόδους των τελευταίων αιώνων, όπως η διαλεκτική, η φαινομενολογία, η ερμηνευτική, η αποδόμηση, κ.λπ. Και θα χρειαζόταν να αναγνωρίσουμε την ύπαρξη και επιχειρηματολογικών μεθόδων, όπως η υπερβατολογική, που αξιοποιούνται εν μέρει και από τις δύο πλευρές⁵⁶. Όπως όμως θα δούμε στη συνέχεια, εκείνο που πρέπει να μας απασχολήσει περισσότερο είναι οι μεταφιλοσοφικές αντιλήψεις που τις διέπουν, οι στόχοι στους οποίους αποβλέπουν και οι βαθύτερες πνευματικές στάσεις τις οποίες εκφράζουν. Κατ' αρχάς, επιδιώκουμε να απομονώσουμε ορισμένα

μεθοδολογικών ζητημάτων, πως οι διαφορετικές αυτές θεωρήσεις αναδεικνύονται και από τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζεται η ιστορία της φιλοσοφίας.

⁵⁵ Για μια παρουσίαση των αναλυτικών μεθόδων μέχρι τη δεκαετία του '60, βλ. RORTY 1992, ZASLAWSKI 1987. Για μια σύγχρονη συζήτηση μεθοδολογικών ζητημάτων από αναλυτική σκοπιά, βλ. και ΚΟΥΤΟΥΓΚΟΣ (υπό δημοσίευση)

⁵⁶ Για μια γενικότερη παρουσίαση φιλοσοφικών μεθόδων, αναλυτικής και ηπειρωτικής προέλευσης, βλ. FETZER 1984 και WUCHTERL 1977.

συγκεκριμένα γνωρίσματα - τα οποία έχουν εν μέρει διαφανεί από την προηγούμενη συζήτησή μας - που μπορεί να καθιστούν σαφέστερη τη διάκριση των δύο προσεγγίσεων.

A) Η χρήση της λέξης «αναλυτική» δεν είναι τυχαία. Η ίδια η αρχική σύλληψη της έννοιας της αναλυτικής φιλοσοφίας παραπέμπει στην *ανάλυση*, την κατάτμηση σύνθετων (νοηματικών) οντοτήτων σε απλούστερες⁵⁷. Πράγματι, η αντιμετώπιση των φιλοσοφικών προβλημάτων που βασίζεται στη διασάφηση των χρησιμοποιούμενων εννοιών φαίνεται να προϋποθέτει την αναδιατύπωσή τους με αναφορά σε απλά, αν όχι πάντοτε έσχατα και ατομικά στοιχεία⁵⁸. Είτε επιμένει κανείς στη χρήση των τεχνικών εργαλείων της τυπικής λογικής, είτε στρέφεται στις καθιερωμένες χρήσεις της καθημερινής γλώσσας, δεν μπορεί να ξεκινά από ολιστικές θεωρήσεις⁵⁹.

Αντίθετα, οι ηπειρωτικοί φιλόσοφοι κατά κανόνα δεν διστάζουν να υιοθετήσουν θεωρήσεις ολιστικού χαρακτήρα. Αναζητούν κεντρικές θέσεις ευρείας εμβέλειας και προσπαθούν να ελέγξουν τη βαθύτερη άρθρωση των τοποθετήσεων και τη συνολική οπτική η οποία διέπει κάποια μορφή στοχασμού, είτε θέλουν να την υποστηρίξουν και να την αναπτύξουν περαιτέρω, είτε επιθυμούν να της επιτεθούν, ή και να την «αποδομήσουν»⁶⁰. Η αναγνώριση της μεθοδολογικής αυτής διαφοράς φαίνεται να

⁵⁷ Εδώ αξίζει να αναφερθεί ότι το αγγλικό φιλοσοφικό περιοδικό που εκφράζει ίσως με τον καθαρότερο τρόπο το αναλυτικό ιδεώδες του φιλοσοφείν, με την σύντομη ανάπτυξη, αυστηρής τεχνικής επιχειρηματολογίας που εστιάζεται σε ένα ειδικό πρόβλημα, ονομάζεται *Analysis*.

⁵⁸ Σχετικά με τον περιορισμό της έννοιας της αναλυτικής φιλοσοφίας στην αφετηριακή σημασία της λογικής ανάλυσης σε συστατικά στοιχεία - που στην περίπτωση του Russell και του Moore δεν αφορούσε μονάχα τη γλώσσα, αν και τελικά επέμενε σ' αυτήν, βλ. HACKER 1999. Πρβλ. και την κριτική του Monk (1997) στη θέση της «προτεραιότητας» της ανάλυσης της γλώσσας του Dummett. (βλ. παραπάνω, σημ. 39)

⁵⁹ Διαφορετικό είναι το ζήτημα της δυνατότητας γενικότερης *συστηματικής* θεώρησης, ως προς το οποίο ο Dummett δεν θα αργήσει να αντιπαρατεθεί στις αντιθεωρητικές και αντισυστηματικές τοποθετήσεις του Wittgenstein και των μαθητών του. Βλ. DUMMETT 1978b. Φυσικά, υπάρχουν διαφορετικές αντιλήψεις της συστηματικότητας των αναλυτικών μεθόδων και της δυνατότητας θεωρητικής συστηματοποίησης των εφαρμοζόμενων αρχών και των πορισμάτων της φιλοσοφικής έρευνας.

⁶⁰ Εδώ θα μπορούσε να σημειωθεί και η προτίμηση της πρώτης γενιάς των αναλυτικών, αλλά και πολλών επιγόνων τους μέχρι σήμερα για σχετικά σύντομες εργασίες, άρθρα που δημοσιεύονται μετά από αυστηρή κρίση σε κάποιο επιστημονικό περιοδικό για να ακολουθήσει συζήτηση και ανταλλαγή απόψεων με τους ομοτέχνους. Η επιλογή αυτή διαφέρει κατά πολύ από τη συνηθέστερη και πιο διαδεδομένη έκδοση μονογραφιών και συχνά εκτενών βιβλίων από τους ηπειρωτικούς. Τα τελευταία χρόνια, βέβαια, οι αναλυτικοί

συμβαδίζει και με την επισήμανση ότι οι ηπειρωτικοί αποβλέπουν στη συγκρότηση μιας γενικής, περιεκτικής «κοσμοαντίληψης» («worldview» / «Weltanschauung»), ενώ οι αναλυτικοί φιλόσοφοι, που επιμένουν σε λεπτομερειακές διερευνήσεις μικρής κλίμακας, αρκούνται στην προσπάθεια της ορθολογικής δικαιολόγησης επί μέρους πεποιθήσεων, χωρίς να επιζητούν φιλόδοξες συνθέσεις⁶¹.

Β) Οι αναλυτικοί φιλόσοφοι, ακόμη και όταν δεν ξεκινούν από κάποιο όραμα αυστηρής εφαρμογής της τυπικής λογικής, με σκοπό την αναμόρφωση των συνηθισμένων τρόπων έκφρασης και τη δημιουργία ενός ιδανικού γλωσσικού οργάνου, και υποστηρίζουν, αντίθετα, πως πρέπει να εμπιστευτούμε τον κοινό νου και την καθημερινή γλώσσα, δίνουν μεγάλη έμφαση στην ορθή ανάπτυξη της επιχειρηματολογίας. Εκείνο που απαιτείται πάντοτε είναι η παροχή προσεκτικά δομημένων και λογικά έγκυρων επιχειρημάτων για την συναγωγή συμπερασμάτων, τα οποία στηρίζουν ή αντικρούουν τη μια ή την άλλη θέση.

Ωστόσο, πολλοί από τους επιφανέστερους ηπειρωτικούς φιλοσόφους αντιμετωπίζουν τη φροντίδα για τη λογική εγκυρότητα - και όχι μόνο την εμμονή στην τυπική, συμβολική εκφορά των επιχειρημάτων - σαν ένδειξη υπερβολικής προσήλωσης σε ιδεώδη των θετικών επιστημών που ενέχει τον κίνδυνο περιορισμού και εργαλειακής τεχνικοποίησης της σκέψης⁶². Έτσι, όταν ελέγχονται από τους αναλυτικούς για στοιχειώδη λογικά σφάλματα που υποτίθεται πως συνεπάγονται ανοησίες και πνευματικά τερατουργήματα, συνήθως απαντούν πως έχει παρανοηθεί η διάθεσή τους να υποβάλουν τις συνήθειες δεσμεύσεις των λογικών αρχών σε ευρύτερη

επιδίδονται και στη συγγραφή πραγματειών μεγάλης εμβέλειας. Για χαρακτηριστικά παραδείγματα βλ. NOZICK 1981, NAGEL 1985. Βλ. και την επόμενη σημείωση.

⁶¹ Βλ. σχετικά KEKES 1980, σ. 12-14, όπου παρατηρείται πως για τους αναλυτικούς η κατασκευή κοσμοαντιλήψεων θεωρείται υπόθεση υπαρξιακής δέσμευσης και κάποιου «άλματος πίστης». Έτσι υποστηρίζεται ότι δεν είναι έργο του φιλοσόφου, αλλά του παραδοσιακού «σοφού». Βλ. και SOAMES, τόμ. I, σ. xv-xvi. Μάλιστα ο Hao Wang, ο οποίος εμπνέεται σε μεγάλο βαθμό από τη σκέψη του Kurt Godel, και δηλώνει πως τον ενδιαφέρει η αναζήτηση κάποιας κοσμοαντίληψης, που να υπερβαίνει την στενή, λογικο-επιστημονική προσέγγιση, τοποθετεί με τον ίδιο τον τίτλο του βιβλίου του το εγχείρημα το οποίο προτείνει, «πέραν της αναλυτικής φιλοσοφίας» («beyond analytic philosophy»). Βλ. HAO WANG 1986, σ. 27-32 και *σποράδη*. Πάντως, οι φιλόσοφοι με αναλυτική παιδεία, αποτολμούν πλέον όλο και συχνότερα την διαμόρφωση συνολικών αντιλήψεων, και την υπεράσπιση γενικών θέσεων, ακόμη και όταν δεν φαίνεται να τις υιοθετούν από την αρχή. Πρβλ., μεταξύ άλλων, NAGEL 1985.

⁶² Για μια κριτική παρουσίαση της αντιμετώπισης της λογικής από τους ηπειρωτικούς φιλοσόφους, βλ. και D'AGOSTINI 2001.

φιλοσοφική κριτική⁶³, και δεν διστάζουν να ισχυριστούν πως «πραγματικό μίσος κινεί την λογική στην αντιπαλότητά της προς τη φιλοσοφία, ή στη θέλησή της να την παραγκωνίσει»⁶⁴.

Από τη δική τους πλευρά, οι σύγχρονοι αναλυτικοί φαίνεται να συγκλίνουν στη χρησιμοποίηση της επιχειρηματολογίας τους για να πετύχουν κάποια ευρεία «αναστοχαστική ισορροπία» μεταξύ αφηρημένων φιλοσοφικών αρχών και ενός μη αυστηρά προσδιορισμένου συνόλου «καλά σταθμισμένων πεποιθήσεων», οι οποίες μπορεί να προέρχονται από τις διαισθήσεις του κοινού νου, τα πορίσματα της επιστημονικής έρευνας, τις παραδεδομένες αντιλήψεις κ.λπ.⁶⁵

Γ) Ουσιώδης μεθοδολογική διαφοροποίηση συνάγεται και από την αντίθετη στάση απέναντι στην ιστορία της φιλοσοφίας που υιοθετούν αντίστοιχα οι κυριότεροι

⁶³ Βλ. τις χαρακτηριστικές περιπτώσεις φιλοσοφικής διαμάχης μεταξύ M. Heidegger και R. Carnap, σχετικά με την αντίληψη του πρώτου για την οντολογική πραγματικότητα και την μεταφυσική σημασία του Μηδενός -αντίληψη που κατά τον δεύτερο οφείλεται σε λογική σύγχυση - και μεταξύ J. Derrida και J. Searle, με αφορμή τη ντεριντιανή κριτική της θεωρίας των ομιλιακών ενεργημάτων του Austin, η οποία σύμφωνα με τον Searle στηρίζεται σε πλήρη παρανόηση των στόχων και των προϋποθέσεων της συλλογιστικής του Austin. (HEIDEGGER 2000 [1929, 1943, 1949], - με χρήσιμα ερμηνευτικά σχόλια του Π. Θαναασά - CARNAP 1932, DERRIDA 1972b, 1990, SEARLE 1991 [1977], 1993) Ο Michael Friedman θεωρεί την αντιπαράθεση, κατά τη συνάντηση στο Davos το 1929, διαφορετικών νεοκαντιανών αναγνώσεων του Kant από τους Heidegger και Cassirer, σε συζητήσεις κατά τις οποίες ήταν παρών και ο Carnap, ως το ξεκίνημα της μεγάλης ρήξης μεταξύ αναλυτικής και ηπειρωτικής φιλοσοφίας. Η αντιπαλότητα εκδηλώνεται λίγο αργότερα με τη βίαιη κριτική του Heidegger από τον Carnap, η οποία φαίνεται πως είχε και πολιτικά κίνητρα, και με τις αντιδράσεις του πρώτου. Βέβαια, ο Carnap ξεκινά από τη διάγνωση των υποτιθέμενων λογικών ολισθημάτων του Heidegger για να απορρίψει κάθε μορφή μεταφυσικής ως ανόητη. Κατά τον Friedman, η γενικότερη, μεταγενέστερη ρήξη θα μπορούσε να είχε αποφευχθεί, αν οι φιλόσοφοι της εποχής μας ακολουθούσαν το παράδειγμα του Ernst Cassirer, ο οποίος επεδίωκε την υπέρβαση της αντίθεσης επιστημονιστικών και ανθρωπιστικών αντιλήψεων. Ο Friedman βέβαια παραδέχεται πως δεν είναι ανάγκη να υιοθετήσει κανείς τις συγκεκριμένες, ουσιώδεις θέσεις που ο Cassirer υποστηρίζει στο περίφημο έργο του, *Philosophie der Symbolischen Formen*. (1923-1925, αγγλική μτφρ. 1955). Βλ. FRIEDMAN 2000, την κριτική των εκτιμήσεών του στο SLUGA 2001 και την απάντηση στο FRIEDMAN 2002. Για μια γενικότερη συζήτηση της διαμάχης Heidegger και Carnap, και για την υπογράμμιση της ανάγκης να ξεπεραστεί το απλουστευτικό δίλημμα επιστημονισμού-σκοταδισμού που λανθάνει στις ακραίες εκφάνσεις της ασυνεννοησίας ηπειρωτικών και αναλυτικών φιλοσόφων, βλ. CRITCHLEY 2001, σ. 90-127, και τα συμπεράσματά μας στην τρίτη ενότητα αυτής της εργασίας. Για μια πολύ αυστηρή και κάπως απλουστευτική στάση απέναντι στη σκέψη του Heidegger στο σύνολό της, βλ. EDWARDS 2004. Σχετικά με τη διαμάχη Derrida και Searle, βλ. και παρακάτω σημ.93.

⁶⁴ Βλ. DELEUZE & GUATTARI 2004, σ. 165.

⁶⁵ Για την έννοια της «αναστοχαστικής ισορροπίας», που έχει πρώτος εισηγηθεί ο Goodman και έχει επεξεργαστεί ως κεντρική μεθοδολογική αρχή στο χώρο της ηθικής και πολιτικής φιλοσοφίας ο John Rawls, βλ. RAWLS 1999, σ. 18-19, 42-45, 104, 379, 381, 507-508. Εδώ αναφερόμαστε στην ευρύτερη δυνατή φιλοσοφική χρήση της. Πρβλ. και LEWIS 1983, σ. x-xi.

εκπρόσωποι των δύο παραδόσεων. Στις περισσότερες περιπτώσεις, οι μεν αναλυτικοί προκρίνουν μια συγχρονική, ή υπερχρονική και ανιστορική θεώρηση των φιλοσοφικών προβλημάτων, ενώ οι ηπειρωτικοί αναγνωρίζουν και μάλιστα θεματοποιούν τη μη αναγώγιμη ιστορική τους διάσταση. Γι' αυτό και οι πρώτοι, όταν προσεγγίζουν κλασικά έργα της ιστορίας της φιλοσοφίας ανασυγκροτούν την επιχειρηματολογία τους έτσι ώστε να μπορεί να αποτιμηθεί και να αξιοποιηθεί με σημερινούς όρους, ενώ οι δεύτεροι τα συσχετίζουν με τα φιλοσοφικά ενδιαφέροντα του παρόντος μέσα από συχνά μεγαλόπνοες ερμηνευτικές αφηγήσεις που συναρτούν το νόημά τους με τελεολογικές εξελίξεις όπως π.χ. η πορεία της δυτικής μεταφυσικής στο σύνολό της, ή με μετασχηματισμούς, όπως οι επιστημολογικές «τομές» και οι μεταβάσεις από μίαν ιστορική περίοδο σε μίαν άλλη⁶⁶. Γενικότερα, θα μπορούσαμε να πούμε ότι για τους ηπειρωτικούς, φιλοσοφία και ιστορία της φιλοσοφίας είναι άρρηκτα συνδεδεμένες και είναι αδύνατο να απαλλαγεί κανείς από την ιστορικότητα του φιλοσοφικού στοχασμού⁶⁷. Αντίθετα, σύμφωνα με μια από τις πιο ακραίες εκδοχές του αναλυτικού τρόπου του φιλοσοφείν, ο φιλόσοφος δεν χρειάζεται να ασχολείται καθόλου με την ιστορία της δραστηριότητάς του για να κατανοήσει την τρέχουσα προβληματική, που φαίνεται να παραπέμπει σε υπερχρονικά ερωτήματα,

⁶⁶ Σύμφωνα με την ακραία αναλυτική αντίληψη της ιστορίας της φιλοσοφίας θα έπρεπε να διαβάζουμε τα κείμενα του Αριστοτέλη σα να είχαν δημοσιευτεί στο τελευταίο τεύχος του περιοδικού *Mind* (BARNES 1980, σ. 706). Αντίθετα, σύμφωνα με την προσέγγιση του Heidegger ή του Derrida, πρέπει πάντα να εξετάζουμε την θέση ενός φιλοσοφικού έργου, π.χ. του Πλάτωνα, μέσα στην ιστορία της μεταφυσικής για να κατανοήσουμε τον ρόλο του κατά την προοδευτική εξάπλωση της «λήθης του Είναι» ή για την επικράτηση του «φαλλολογοκεντρισμού» και της «μεταφυσικής της παρουσίας». Για σαφή παραδείγματα θετικών και αρνητικών εκτιμήσεων των δύο διαφορετικών στάσεων, βλ. AUBENQUE 2001, ENGEL 1999b, GARBER 2001, PANACCIO 1999, PUNTEL 1991, REE, AYERS, WESTOBY 1978, RORTY, SCHNEEWIND, SKINNER 1984, VIENNE 1997, SORREL & ROGERS, 2005. Πάντως, πρέπει να σημειωθεί ότι οι εκπρόσωποι της αυστηρής, παραδοσιακής ιστοριογραφίας της φιλοσοφίας, που θεωρούν ότι είναι εσφαλμένο να προσπαθήσει να ερμηνεύσει κανείς τη σκέψη ενός φιλοσόφου έξω από το ιστορικό πλαίσιο διαμόρφωσής της, μάλλον αντιτίθενται τόσο στα ανιστορικά αναλυτικά εγχειρήματα ανασυγκρότησης, όσο και στις ιστορικιστικές ηπειρωτικές προσπάθειες οικειοποίησης. Για μια φιλοσοφική κριτική αυτής της μέχρι πρόσφατα κυρίαρχης στη Γαλλία ιστοριογραφικής αντίληψης και των αντιρεαλιστικών της υποδηλώσεων, βλ. BOUVERESSE 2001.

⁶⁷ Ασφαλώς, πολλοί από τους σύγχρονους ηπειρωτικούς φιλοσόφους που υιοθετούν μεταμοντέρνες θεωρήσεις αρνούνται τη δυνατότητα «μεγαλόπνων ιστορικών αφηγήσεων» και «μετα-αφηγήσεων», ως μέσου νομιμοποίησης των γνωστικών και πολιτικών μας εγχειρημάτων - αν και αυτό δεν σημαίνει ότι δεν αναγνωρίζουν την ιστορικότητα του φιλοσοφικού στοχασμού. Μάλιστα, ο Lyotard ορίζει τον πολυσήμαντο και αρκετά ασαφή όρο «μεταμοντέρνο» ακριβώς με αναφορά στην κριτική στάση απέναντι σε τέτοιου είδους εγγελιανές και μεταεγγελιανές αφηγήσεις. Βλ. LYOTARD 1988.

απορρέοντα από την ίδια την ανθρώπινη γλώσσα και σκέψη. Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, η ιστορία της φιλοσοφίας μπορεί να αποτελεί τελείως ανεξάρτητο κλάδο από τη συστηματική φιλοσοφία. Σε κάθε περίπτωση, στο πλαίσιο της αναλυτικής παράδοσης, ίσως μόνο η φιλοσοφία της επιστήμης έχει επηρεαστεί από μια πραγματική «ιστορική στροφή», που συνδέεται με το έργο του T. Kuhn⁶⁸.

Δ) Η χαρακτηριστική αυτή απόκλιση των δύο θεωρήσεων του φιλοσοφικού παρελθόντος αντιστοιχεί σε μεγάλο βαθμό και στη διαφορετική σύλληψη του ίδιου του αντικειμένου της φιλοσοφικής συζήτησης. Στην περίπτωση των αναλυτικών φαίνεται να προηγείται ο προσδιορισμός και η διερεύνηση ενός συγκεκριμένου προβλήματος, το οποίο ενδεχομένως να μπορεί με άλλη μορφή να ανιχνευθεί και σε παλαιότερους συγγραφείς, ενώ για τους ηπειρωτικούς, όπως υπαινιχθήκαμε ήδη κατά την εξέταση των θεματολογικών κριτηρίων, τα παραδοσιακά προβλήματα δε νοούνται έξω από κείμενα, ή έξω από τη σκέψη ενός στοχαστή ή την προσέγγιση ενός φιλοσοφικού ρεύματος. Έτσι, δεν θα έπρεπε, σύμφωνα με την πλειονότητα των ηπειρωτικών στοχαστών, να πραγματεύεται κανείς αφηρημένα ένα πρόβλημα, όπως εκείνο της ελευθερίας της βουλήσεως, με αναφορά σε κοινές διαισθήσεις, έστω εμπλουτισμένες με κάποια «ένδοξα» ιστορικής προέλευσης· το σωστό είναι να μελετά την αντίληψη της ελευθερίας της βουλήσεως, για παράδειγμα, στον Spinoza, τον Kant, ή τον Schopenhauer, τους ρασιοναλιστές, ή στο *Είναι και το μηδέν* του Sartre, ή πάλι να τη συλλαμβάνει σε διάφορες μορφές, μέσα από μια συνολική αφήγηση της εξέλιξης της δυτικής μεταφυσικής και της κυριαρχίας της υποκειμενικότητας, μέχρι την πλήρη «αποδόμηση», ή «διάλυση» του υποκειμένου στη σύγχρονη σκέψη⁶⁹.

Οι παραπάνω βασικές μεθοδολογικές επιλογές φαίνεται να συναρτώνται με ορισμένα ιδιαίτερα υφολογικά χαρακτηριστικά του τρόπου έκφρασης, αντίστοιχα των αναλυτικών και των ηπειρωτικών φιλοσόφων - όταν βέβαια δεν τα καθορίζουν άμεσα. Σε αυτά τα χαρακτηριστικά και στη σημασία τους για την αναζητούμενη

⁶⁸ Βλ. MULLIGAN 1999, σ. 116 και MULLIGAN, 1998, 2000. Ωστόσο, τα πράγματα έχουν αρχίσει να αλλάζουν, τουλάχιστον όσον αφορά την ιστορική αυτοσυνειδησία των αναλυτικών φιλοσόφων. Βλ. και τη συζήτησή μας που ακολουθεί.

⁶⁹ Η «κρίση» του υποκειμένου και η αμφισβήτηση της νεότερης αντίληψης της αυτονομίας του μπορεί να θεωρηθούν ως ένα από τα βασικά μοτίβα του σύγχρονου ηπειρωτικού στοχασμού. Βλ. COOPER 1994 και παραπάνω σημ. 53.

διάκριση θα στραφούμε στη συνέχεια προτού καταλήξουμε σε κάποια πρώτα συγκριτικά συμπεράσματα για τη λειτουργικότητα των συζητούμενων κριτηρίων.

5) Υφολογικά χαρακτηριστικά

Για πολλούς μελετητές εκείνο που διακρίνει πραγματικά τους αναλυτικούς φιλοσόφους είναι τελικά το ύφος των κειμένων τους. Η σαφήνεια στην έκθεση των σκέψεων, η αυστηρότητα στη δομή της παρουσίασης και την οργάνωση της επιχειρηματολογίας, η ακρίβεια στη χρήση των εννοιών είναι μερικά από τα κυριότερα γνωρίσματα που τα χαρακτηρίζουν συνήθως⁷⁰. Ξεκινώντας από τις μάλλον σύντομες εργασίες, οι οποίες υποστηρίζουν επί μέρους θέσεις και αντικρούουν κάποιες άλλες με το να αναπτύσσουν προσεκτικά τα αναγκαία επιχειρήματα και να εξετάζουν ενδεχόμενες αντιρρήσεις και αντιπαραδείγματα, και φθάνοντας σε εκτενέστερες μελέτες⁷¹, όπου σκοπός είναι η επεξεργασία μιας πιο σύνθετης θεώρησης, ο αναλυτικός συγγραφέας δεν ξεχνά πως τον ενδιαφέρει να υπερασπιστεί ορθολογικά κάποια τοποθέτηση και να πείσει με την ισχύ των συλλογισμών του. Η φιλοσοφική του ικανότητα φαίνεται να έγκειται κυρίως στη σύλληψη των περίπλοκων συναγωγικών σχέσεων ενός συνόλου προτάσεων που μπορούν να χρησιμεύσουν ως προκείμενες και συμπεράσματα των επιχειρημάτων του και την ανάδειξή τους κατά τον σαφέστερο δυνατό τρόπο⁷². Ακόμη και όταν δεν δέχεται τη συνέχεια, ή την πλήρη αναλογία με τις επιστήμες, το μοντέλο του είναι, μέχρι ενός ορισμένου σημείου, η επιστημονική πραγματεία και έτσι επιλέγει κάποιο κατά το δυνατόν ουδέτερο ύφος. Γι' αυτό και δεν ενδιαφέρεται παρά δευτερευόντως για την αισθητική ποιότητα της έκφρασής του, ενώ προσπαθεί να ελέγξει τους λογοτεχνικούς και ρητορικούς τρόπους, οι οποίοι μπορεί να τον κάνουν να ξεστρατίσει από τις επιδιώξεις του και να παραπλανήσουν τον αναγνώστη.

Από την άλλη πλευρά, οι ηπειρωτικοί φιλόσοφοι δε νιώθουν να δεσμεύονται από τα επιστημονικά πρότυπα επιχειρηματολογίας και δεν επιδεικνύουν ιδιαίτερη

⁷⁰ Βλ. μεταξύ άλλων, HUMPHRIES 1999, RCANATI 1992, VIRVIDAKIS 1997. Φυσικά, εδώ η επιταγή της σαφήνειας δεν αποκλείει τη χρήση τεχνικών και δύσκολων στην κατανόηση στοιχείων, και δεν έχει καμιά σχέση με την γλαφυρότητα. Σε κάθε περίπτωση, η τεχνική δυσκολία πρέπει να διακρίνεται από τη σκοτεινότητα.

⁷¹ Βλ. παραπάνω, σημ. 60.

⁷² Πρβλ. RORTY 1982, σ. 219.

φροντίδα για την εφαρμογή των κανόνων της λογικής. Για εκείνους, η σκοτεινότητα του ύφους είναι μερικές φορές αναπόφευκτη, αν όχι και επιθυμητή, λόγω της ιδιαιτερότητας των φιλοσοφικών εννοιών, της περιπλοκότητας και της βαθύτητας των ζητημάτων, και θα ήταν αφελές και επιπόλαιο να προσπαθήσει να θυσιάσει κανείς κάποιες ουσιώδεις πτυχές του φιλοσοφικού στοχασμού στο βωμό της απλούστευσης. Επί πλέον, αποδίδουν εξαιρετική σημασία στην αναγνώριση της μη αναγώγιμης λογοτεχνικότητας και «κειμενικότητας» της φιλοσοφικής έκφρασης⁷³. Πιστεύουν πως η ρητορική διάσταση δε μπορεί να εξαλειφθεί και πως η ουδετερότητα του ύφους και η επίτευξη της κυριολεξίας, μέσω της υποταγής ή του ελέγχου της μεταφορικής διατύπωσης αποτελεί μύθο⁷⁴. Σύμφωνα με τον Rorty, η αναλυτική παράδοση δέχεται πως «υπάρχει μια εξωιστορική πραγματικότητα για την οποία ένα φιλοσοφικό λεξιλόγιο μπορεί να είναι ή να μην είναι κατάλληλο», και «η μεταφορά μας αποσπά από αυτή την πραγματικότητα», ενώ «η μη αναλυτική παράδοση θεωρεί τη μεταφορά σαν έναν τρόπο να ξεφύγουμε από την ψευδαίσθηση πως υπάρχει κάποια τέτοια πραγματικότητα»⁷⁵.

Το ενδιαφέρον ερώτημα είναι αν μπορεί κανείς να υπερασπίζεται την ανωτερότητα, ή έστω την ιδιαίτερη αξία της ηπειρωτικής αντίληψης του φιλοσοφείν, υιοθετώντας αναλυτικές επιχειρηματολογικές μεθόδους και τεχνικές, και ανάλογο ύφος γραφής, όπως φαίνεται να συμβαίνει στην περίπτωση του Rorty, χωρίς να οδηγείται σε κάποια πραγματολογική αυτοαναίρεση της στρατηγικής του⁷⁶.

⁷³ Σχετικά με την σημασία των στενών σχέσεων φιλοσοφίας και ποίησης στη γερμανική φιλοσοφική παράδοση, βλ. SMITH 1991, σ. 157 κ.εξ. Πρβλ. και HEIDEGGER 1997.

⁷⁴ Βλ. DERRIDA 2004 [1972a] με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Λευκή μυθολογία. Η μεταφορά μέσα στο φιλοσοφικό κείμενο». Για μια συστηματική μελέτη των διαφόρων ειδών φιλοσοφικού ύφους, βλ. LANG 1990.

⁷⁵ RORTY 1991, σ. 23. Βέβαια, ο Rorty αποδίδει την πεποίθηση για την ύπαρξη μιας τέτοιας πραγματικότητας καθώς και επιστημονιστικές τάσεις και στον Husserl όπως και στον Russell, στους οποίους αντιπαραθέτει τον Dewey και τον Heidegger (*στο ίδιο*). Οπωσδήποτε, και ανεξάρτητα από το ότι πρέπει να διακρίνουμε μεταξύ πρώιμης και ύστερης περιόδου της σκέψης του, το ύφος των κειμένων του Husserl διακρίνεται σαφώς από εκείνο των ηπειρωτικών επιγόνων του. Βλ. ενδεικτικά HUSSERL 1988. Σχετικά με την υποτίμηση της σημασίας της μεταφοράς από τους αναλυτικούς πρβλ. και COOPER 1994, σ. 14. Για μια γενικότερη φιλοσοφική συζήτηση του προβλήματος της μεταφοράς, βλ. ΣΓΟΥΡΟΥΔΗ 2003.

⁷⁶ Για διστάμενες απόψεις σχετικά με αυτό το ζήτημα, βλ. τη θετική γνώμη του Ricanati, ο οποίος πιστεύει ότι, ούτως ή άλλως, δεν έχει νόημα να απαιτούμε την επιχειρηματολογική στήριξη κάποιας γνωσιοκρατικής μεταφιλοσοφικής θέσης στο θεωρητικό επίπεδο - πέρα από την εφαρμογή της στην πράξη, και την αρνητική του Engel (RICANATI 1992, ENGEL 1993). Βλ. και τη συζήτηση που ακολουθεί και τα συμπεράσματά μας στο τέλος αυτής της εργασίας.

Αντίστροφα, ίσως είναι εύλογο να ανησυχούν κάποιοι αναλυτικοί φιλόσοφοι πως το υπερβολικά περίτεχνο, ρητορικό και μεταφορικό, μακροπερίοδο και βαρύ, ή πυκνό και ελλειπτικό ύφος, υπονομεύει τις παραδοσιακές αρετές της αναλυτικής φιλοσοφίας και εμποδίζει την επίτευξη των στόχων της. Κάτι τέτοιο μάλιστα έχει υποστηριχθεί πρόσφατα όσον αφορά το πρόσφατο έργο του John McDowell, ο οποίος δεν είναι τυχαίο πως προσπαθεί να αναβιώσει σε νέο ιδίωμα προβληματισμούς της εποχής του γερμανικού ιδεαλισμού⁷⁷. Όπως και να έχει το πράγμα, φαίνεται πως η διερεύνησή μας οδηγείται στην ανίχνευση των διαφορετικών γενικών αντιλήψεων και αρχών που εμπνέουν τις χρησιμοποιούμενες μεθόδους και επιβάλλουν το προσφορότερο σε αυτές ύφος.

6) Ρυθμιστικά ιδεώδη και κανονιστικές αρχές του φιλοσοφείν

Μπορούμε νομίζω σ' αυτό το σημείο να ανακεφαλαιώσουμε τις παρατηρήσεις μας, απομονώνοντας εκείνα τα στοιχεία που επιτρέπουν τη διατύπωση υποθέσεων για τα λειτουργικότερα κριτήρια ταυτοποίησης των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της αναλυτικής και της ηπειρωτικής παράδοσης. Σε πολλές περιπτώσεις, όπως διαπιστώσαμε, υπάρχουν αντιπαραδείγματα και αντιρρήσεις για τις προτεινόμενες κατηγοριοποιήσεις⁷⁸. Και θα έπρεπε ίσως να παραδεχθούμε ότι έχουμε να κάνουμε με συσχετίσεις που βασίζονται απλώς στην επισήμανση «οικογενειακών ομοιοτήτων» και όχι στην ανίχνευση των ίδιων πάντοτε ουσιωδών γνωρισμάτων⁷⁹. Μελετώντας τα

⁷⁷ Βλ. WRIGHT 2002 σ. 157-158, όπου γίνεται λόγος για «υφολογική υπερβολή» (stylistic extravagance) και την απάντηση του McDowell που υπερασπίζεται την σαφήνεια των λεγομένων του, στο MCDOWELL 2002a, σ. 291. Αιτιάσεις για ελλειπτικότητα και υπερβολική πυκνότητα έχουν διατυπωθεί κατά του Davidson και για βαρύ και όχι πάντοτε απόλυτα σαφές ύφος κατά του Dummett. Για μια πρώτη προσέγγιση της ιδιαιτερότητας της σκέψης του McDowell, βλ. MCDOWELL 1994 και τη συζήτηση των θέσεων του στο ΧΡΟΝΗΣ 2001. Πρβλ και MCDOWELL 2002b.

⁷⁸ Για μια διεξοδική παρουσίαση τέτοιων αντιπαραδειγμάτων σε μια ανάλογη λίστα κριτηρίων ταυτοποίησης της αναλυτικής φιλοσοφίας, βλ. PEIJNENBURG 2000.

⁷⁹ Χρησιμοποιώντας μιαν άλλη χαρακτηριστική βιτγκενσταϊνική έννοια, ο James Baillie μιλάει για την αναλυτική φιλοσοφία ως ιδιαίτερη «μορφή ζωής», κάτι που φαίνεται μάλλον υπερβολικό. (BAILLIE, σ. x) Παρά τις διαφορές στους πραγματολογικούς, τους θεσμικούς και τους κοινωνικούς παράγοντες που προσδιορίζουν τους τρόπους έκφρασης των αναλυτικών και των ηπειρωτικών αντίστοιχα, η εξάπλωση της κοινής ακαδημαϊκής και επαγγελματικής πρακτικής του φιλοσοφείν δεν μας επιτρέπει, νομίζω, να κάνουμε λόγο για πραγματικά διαφορετικές «μορφές ζωής».

«μονοπάτια των επιδράσεων»⁸⁰ που συγκροτούν τις δύο παραδόσεις, από γενιά σε γενιά, αναρωτιόμαστε κατά πόσον είμαστε πράγματι σε θέση να εντοπίσουμε κάποια *βαθιά* διαφορά περιεχομένου, ή μεθόδων του φιλοσοφείν, πίσω από τις ακαδημαϊκές ταμπέλες των ερευνητικών και διδακτικών προσανατολισμών, και πέρα από τις ιδεολογικές περιχαρακώσεις και τους φανατισμούς⁸¹. Εάν ωστόσο εξετάσουμε προσεκτικότερα τα μεθοδολογικά και υφολογικά κριτήρια, καθώς και ορισμένους από τους ιστορικούς παράγοντες που διαμόρφωσαν τις εναλλακτικές κατευθύνσεις, θα συμφωνήσουμε, νομίζω, για τη σημασία της επικράτησης διαφορετικών ρυθμιστικών ιδεωδών⁸² και κανονιστικών αρχών.

Οι αναλυτικοί επιμένουν σε ένα συγκεκριμένο ύφος ακριβώς επειδή υπηρετεί ένα γενικό αίτημα ορθολογικότητας στο οποίο υπεισέρχεται και η αλήθεια ως ιδεώδες και ως κανονιστική αρχή. Κατ' αρχήν, αυτό το αίτημα δεν περιορίζεται στο χώρο της επιστήμης, αλλά θεωρείται πως διέπει και κάθε μορφή έλλογης ανθρώπινης επικοινωνίας. Βέβαια, η επιστημονική δραστηριότητα εστιάζεται στην αναζήτηση της γνώσης και, όπως είδαμε παραπάνω, συνιστά για πολλούς αναλυτικούς πρότυπο ορθολογικού προσανατολισμού της σκέψης. Αλλά ακόμη και αν δεν υπάρχει κάποια ιδιαίτερη φιλοσοφική αλήθεια - πέρα από την επιστημονική και την απλή, καθημερινή αλήθεια του κοινού νου -, ακόμη και αν δεν υφίσταται ιδιόμορφη φιλοσοφική γνώση, και το μόνο που θα έπρεπε να επιδιώκει κανείς φιλοσοφώντας είναι η διασάφηση εννοιών και η επισκόπηση γλωσσικών χρήσεων⁸³, το γνωστικό ιδεώδες παραμένει σιωπηρά για τους περισσότερους αναλυτικούς βασική ρυθμιστική ιδέα της επιλογής και της εφαρμογής μεθολογικών κανόνων. Η φιλοσοφία σύμφωνα με αυτή την αντίληψη συνιστά κάποια μορφή έρευνας, ή «ζητήσεως» (inquiry), με γνωστικούς ή οιονεί γνωστικούς στόχους, και γι' αυτό υπόκειται σε κανονιστικές αρχές απαραίτητες για την επιδίωξη τέτοιων στόχων⁸⁴. Και η προαγωγή της φιλοσοφικής

⁸⁰ Βλ. SOAMES 2003, σ. xiii: «Analytic philosophy is a trail of influence».

⁸¹ Βλ. MARTIN 2002, σ. 133-134.

⁸² Χρησιμοποιώ τους όρους «ρυθμιστικό ιδεώδες» και «ρυθμιστική ιδέα» με σημασία πολύ ευρύτερη από εκείνη που τους αποδίδεται από τον Kant στην «Υπερβατολογική Διαλεκτική» της *Κριτικής του καθαρού λόγου*.

⁸³ Σχετικά με αυτό το ζήτημα, βλ. BIPBIDAKΗΣ 1991.

⁸⁴ Βλ. HAACK 1988, ENGEL 1999a, 2000 [2002]. Ο Engel, επιμένει στην παρατήρηση ότι η έννοια της αλήθειας είναι συγκροτητική της έννοιας της πεποίθησης, εφόσον οι πεποιθήσεις μας στοχεύουν εξ ορισμού στην επίτευξη της αλήθειας, και αναλύει τα βασικά γνωρίσματα της αλήθειας, που την χαρακτηρίζουν, ακόμη και σύμφωνα με την απλούστερη μινιμαλιστική σύλληψή της, ακολουθώντας την πρόσφατη προσέγγιση του Crispin Wright. (WRIGHT 1993)

έρευνας απαιτεί την κατοχύρωση της δυνατότητας κριτικής μέσω ορθολογικού διαλόγου και τη διασφάλιση κριτηρίων ελέγχου. Η επιχειρηματολογική συνέπεια, η σαφής διατύπωση, η διακριτότητα και η συνοχή των θέσεων και των επιχειρημάτων που τις στηρίζουν, η επιλογή ενός λεξιλογίου ενδεχομένως τεχνικού, αλλά όχι σκοτεινού ή λογοτεχνίζοντος, συμμορφώνονται με αυτά ακριβώς τα ιδεώδη. Πρόκειται για χαρακτηριστικά που επισημάναμε και παραπάνω και που παραπέμπουν σε μια ευρεία αντίληψη της αναλυτικής φιλοσοφίας, σε ένα γενικό «ύφος και ήθος» - ανεξάρτητο από επί μέρους μεθοδολογικά δόγματα, εμπειριστικά, νομιναλιστικά και άλλα, ή κάποιες αφετηριακές ρεαλιστικές θέσεις. Το συγκεκριμένο ύφος και ήθος μπορεί και επιβιώνει και μετά τον θάνατο αυτών των δογμάτων και την εγκατάλειψη όλων των αρχικών θέσεων. Υπαγορεύει και μια ιδιαίτερη πρακτική της φιλοσοφικής εργασίας τα προϊόντα της οποίας πρέπει να μπορούν να γίνονται αντικείμενο συζήτησης μέσα στην αναλυτική κοινότητα, και να υποβάλλονται στον έλεγχο και την κριτική αξιολόγηση των ομοτέχνων σε ακαδημαϊκά ιδρύματα, συνέδρια, ειδικά περιοδικά και εκδοτικούς οίκους⁸⁵.

Από την άλλη πλευρά, η ηπειρωτική φιλοσοφία, αναπτύσσεται με τους τρόπους που σκιαγραφήσαμε, επειδή παραμένει πιστή σε άλλου είδους αιτήματα, κυρίως υπαρξιακού, πολιτικού είτε αισθητικού χαρακτήρα⁸⁶. Σύμφωνα με την θεώρηση η οποία υιοθετείται από τους περισσότερους ηπειρωτικούς στοχαστές, το φιλοσοφείν ως εγχείρημα νοηματοδότησης του βίου δεν μπορεί να υποτάσσεται σε επιστημονικά μοντέλα, αλλά ενδεχομένως ούτε να συμμορφώνεται αναγκαστικά με γνωσιολογικές και λογικές κανονιστικές αρχές. Εδώ, μπορεί να προέχουν, η συνολική θεώρηση της ιστορικής πορείας του πνεύματος, η γενεαλογική αναδίφηση των στοιχείων του παρελθόντος που διαμορφώνουν την οντολογία του παρόντος, η στράτευση του ορθού λόγου σε κάποιο μακρόπνοο εγχείρημα κριτικής του πολιτισμού, υπέρβασης της αλλοτρίωσης και πολιτικής χειραφέτησης, είτε, πάλι, η ευαισθητοποίηση απέναντι

Πρβλ. και την τοποθέτηση του Russell για την ανάγκη αποδοχής μιας «εμπειριστικής» μεθοδολογικής αντίληψης του φιλοσοφείν, με την ευρεία έννοια του όρου, που δεν συνεπάγεται την υιοθέτηση εμπειριστικών γνωσιολογικών θέσεων. (RUSSELL 1973, σ. 119-120). Βλ. και παραπάνω την αναφορά στην αντιπαλότητα μεταξύ «επιστημονικής» και «λογοτεχνικής» κουλτούρας (σημ.24).

⁸⁵ Για τη σημασία του τρόπου οργάνωσης της φιλοσοφικής εργασίας από τους αναλυτικούς, που μιμείται ανάλογες αντιλήψεις των επιστημόνων, βλ. ANDLER 2001, σ. 150.

στην υπαρξιακή μας κατάσταση, η οιονεί λογοτεχνική δημιουργία νέων εννοιών και η αισθητική έκφραση της μοναδικότητάς μας⁸⁷. Έτσι, είναι προφανές, ότι ακόμη και όταν η φιλοσοφική δραστηριότητα που παίρνει αυτές τις μορφές δεν αντιστρατεύεται τον προσδιορισμό και γνωστικών στόχων, αυτοί οι στόχοι δεν μπορεί να είναι καθοριστικοί, ενώ η αντίληψη του αφετηριακού φιλοσοφικού αιτήματος του «λόγον διδόναι» τροποποιείται ουσιαστικά. Και εδώ τα ρυθμιστικά ιδεώδη και οι συναφείς κανονιστικές αρχές, με τις οποίες εναρμονίζονται μεθοδολογικές επιλογές και τρόποι γραφής, συντελούν στη διαμόρφωση ενός άλλου «προφίλ», ενός διαφορετικού γενικού ύφους και ήθους. Φυσικά, και οι ηπειρωτικοί φιλόσοφοι υπόκεινται σε μεγάλο βαθμό στις συνήθεις πειθαρχίες που επιβάλλουν οι ακαδημαϊκοί θεσμοί και η καθιέρωση μιας επαγγελματικής εκδοχής της φιλοσοφικής πρακτικής. Ωστόσο, αναγνωρίζεται η μεγάλη σημασία της παρέμβασης του φιλοσόφου ως διανοουμένου στην πολιτική ζωή, στα μέσα ενημέρωσης και γενικότερα στο δημόσιο βίο, αλλά παράλληλα προβάλλεται και το πρότυπο του μοναχικού, πρωτότυπου στοχαστή και δασκάλου κάποιας λιγότερο ή περισσότερο ιδιωτικής τέχνης του βίου. Τον ηπειρωτικό φιλόσοφο που ξεχωρίζει συνήθως περιβάλλει κάποια «αύρα», ανάλογη με εκείνη του δημιουργικού καλλιτέχνη, ή ακόμη και του μύστη, του θρησκευτικού καθοδηγητή ή «γκουρού». Τα έργα του ασκούν μια ιδιαίτερη γοητεία που συνήθως δεν περιμένει κανείς από τις αυστηρές πραγματείες των αναλυτικών.

IV. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ – ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ

Φτάνοντας στο τέλος αυτής της μελέτης των κριτηρίων διάκρισης μένει να αποπειραθούμε να συνοψίσουμε τα πορίσματά μας. Στόχος μας είναι να συναγάγουμε

⁸⁶ Βλ., μεταξύ άλλων, CRITCHLEY 2001, 2002, CRITCHLEY & SCHROEDER 1999, GLENDINNIG 2002, RORTY 1989, 1991, 1998, NAGEL 1995, σ.7-9. Πρβλ. και παραπάνω, σημ. 48.

⁸⁷ Η ποικιλία αυτών των στόχων καλύπτει πιστεύω ένα ευρύ φάσμα ηπειρωτικών θεωρήσεων, με πολύ διαφορετικές γενεαλογικές, πολιτικές και αισθητικές κανονιστικές αρχές, από τον Hegel μέχρι τον Heidegger, τον Habermas, τον Foucault και τον Levinas. Το ερώτημα που θα έθεταν κάποιοι αναλυτικοί είναι αν αυτές οι αρχές μπορούν πράγματι να κατισχύσουν, ή να αποσυνδεθούν πλήρως από τα αιτήματα της ορθολογικότητας και την γνωσιακή αρχή επιδίωξης της αλήθειας που μπορεί να συνιστούν υπερβατολογικές συνθήκες κατοχής γνήσιων πεποιθήσεων αλλά και κάθε κατανοητής ανθρώπινης επικοινωνίας. Τουλάχιστον και για τον Habermas η επικοινωνιακή ορθολογικότητα αποτελεί έσχατο και ουσιώδες πλαίσιο αναφοράς.

ορισμένα περαιτέρω συμπεράσματα, αποτολμώντας και κάποιες αποτιμήσεις, και να αναλογιστούμε τις σημερινές προοπτικές της αντιπαράθεσης αναλυτικών και ηπειρωτικών φιλοσόφων.

Οι γενικότερες και ειδικότερες διαφορές που επισημίναμε εξηγούν σε μεγάλο βαθμό και την αμοιβαία εχθρότητα και δυσπιστία των δύο πλευρών. Θα μπορούσαμε να αφιερώσουμε πολλές σελίδες στην περιγραφή των εκατέρωθεν αιτιάσεων στις περισσότερες από τις οποίες έχουμε ήδη αναφερθεί. Ωστόσο, στην ενότητα αυτή θα αρκεστούμε σε μια πολύ συνοπτική υπενθύμισή τους με λίγες αναφορές στις χαρακτηριστικότερες αντιμαχίες.

Οι αναλυτικοί επικρίνουν τους ηπειρωτικούς, μεταξύ άλλων, για λογικά σφάλματα και συγχύσεις, ανάμειξη θεωρήσεων και συχνές «μεταβάσεις εις άλλο γένος», σκοτεινότητα, συγκινησιακή έως μελοδραματική φόρτιση και ρητορική συσκότιση της επιχειρηματολογίας, υπερβολικές σκεπτικιστικές ή σχετικιστικές και αντιρεαλιστικές τοποθετήσεις, αποφυγή της κριτικής και ειδικότερα της αυτοκριτικής, προσκόλληση στην ιστορική ή γενεαλογική οπτική, σοφιστική διάθεση, ένδεια προβλημάτων, κενότητα, ασάφεια και υποκαθορισμό των υποστηριζόμενων θέσεων.

Από τη μεριά τους, οι ηπειρωτικοί προσάπτουν στους αναλυτικούς, μεταξύ άλλων, σχολαστικισμό, μικρολογία, στειρότητα και στενότητα του προβληματισμού, υπερβολική εμμονή στην λεπτομέρεια, έτσι ώστε να «βλέπουμε τα δέντρα, αλλά να χάνουμε το δάσος», αναχρονισμούς, ανιστορική οπτική και έλλειψη αυτοσυνειδησίας και αυτοκατανόησης, συντηρητισμό, αδιαφορία για το ευρύτερο πλαίσιο του φιλοσοφείν και τις κοινωνικοπολιτικές του συνιστώσες, αφελή ρεαλισμό, επιστημονισμό, απουσία υπαρξιακής ευαισθησίας⁸⁸.

⁸⁸ Για μια γενική εικόνα των κυριότερων από αυτές τις αιτιάσεις και των δύο πλευρών, βλ. ενδεικτικά, από την αναλυτική σκοπιά, τις εργασίες των Bouveresse, Mulligan και Engel, και ειδικότερα BOUVERESSE 1983, 1998, 2001, MULLIGAN 1993, 1999, 2000, ENGEL 1997, 1994a, 1999a, και για την ηπειρωτική οπτική, CRITCHLEY 2001, 2002, CRITCHLEY & SCHROEDER 1998, GLENDINNIG 2002 και RORTY 1982, 1989, 1990, 1998. Ο Rorty βέβαια προσεγγίζει το πρόβλημα μέσα από τη δική του νεοπραγματιστική θεώρηση. Όπως αφήσαμε να εννοηθεί παραπάνω, η αναλυτική παιδεία του καθορίζει και το ύφος των κειμένων του, αλλά, πέρα από τη διαμεσολαβητική του στάση, φαίνεται να εκδηλώνει τελικά την συμπάθεια, αν όχι την προτίμησή του, για την ηπειρωτική θεώρηση, στο πλαίσιο της αναζήτησης ενός νέου, μη συστηματικού, «διαπλαστικού» (edifying) τρόπου του φιλοσοφείν που θα μπορούσε να συμβάλει στη γενικότερη «συζήτηση της ανθρωπότητας» (RORTY 1979 [2001, σ. 497-538]). Ανάλογο είναι και το παράδειγμα του Stanley Cavell, ο οποίος πλησιάζει περισσότερο τους ηπειρωτικούς τρόπους έκφρασης (CAVELL 1994, 1995). Ο Hilary Putnam πάλι, που εκφράζει τη λύπη του για την επιμονή στη διατήρηση των

Συμπυκνώνοντας αφοριστικά σε μίαν αντίθεση την περιγραφή της άκριτης αντιμετώπισης που συχνά υιοθετείται όταν απορρίπτεται αντίστοιχα η εναλλακτική ηπειρωτική ή η αναλυτική αντίληψη του φιλοσοφείν, ο Rorty παρατηρεί πως, «η αναλυτική φιλοσοφία, στο βαθμό που προσέχει καν τις θέσεις του ανταγωνιστικού της μοντέλου, το θεωρεί σαν μια αισθητικοποιημένη και ιστορικοποιημένη μορφή ιδεαλισμού, ενώ ... οι ηπειρωτικοί βλέπουν την αναλυτική παράδοση να δραπετεύει από την ιστορία σε ένα δογματικό και ξεπερασμένο ρεαλισμό.»⁸⁹

Εδώ είναι φυσικό να αναρωτηθεί κανείς για το πόσο δικαιολογημένες είναι οι παραπάνω κατηγορίες. Ενδεχομένως να αναζητήσει μεταφιλοσοφικά επιχειρήματα, διατυπωμένα μέσα από κάποια ουδέτερη σκοπιά, που να τον διευκολύνουν τελικά να επιλέξει να συμπαραταχθεί με το ένα ή με το άλλο στρατόπεδο. Και είναι εύλογο να προβληματιστεί και για το κατά πόσον είναι εφικτή, αλλά και επιθυμητή, η γεφύρωση του χάσματος, για να επιδιωχθεί η συμφιλίωση, ή έστω η συνεννόηση. Η παραδοχή πάντως από την οποία θα ξεκινήσει είναι πως δεν είναι ούτε εφικτό, αλλά ούτε και θεμιτό και επιθυμητό, όπως φαίνεται να πιστεύουν οι περισσότερο ακραίοι ηπειρωτικοί να καταργηθεί κάθε ουσιαστική διαφοροποίηση φιλοσοφικών και λογοτεχνικών τρόπων έκφρασης⁹⁰, και αντίστροφα, όπως ονειρεύονται οι πιο σκληροπυρηνικοί νατουραλιστές αναλυτικοί, να επιστημονικοποιηθεί πλήρως η φιλοσοφική σκέψη⁹¹.

Αρκεί νομίζω να σταθούμε στα χαρακτηριστικά που επισημάναμε στο κύριο μέρος αυτής της εργασίας για να συνειδητοποιήσουμε ότι οι εκατέρωθεν αρνητικές

διαχωριστικών γραμμών και τη συνέχιση της αντιπαράθεσης έχει σαφώς πάρει αποστάσεις από τις πιο ακραίες αντιλήψεις των Γάλλων μεταμοντέρνων στοχαστών (PUTNAM 1992, 1994). Οι CRITCHLEY και SCHROEDER προβαίνουν και σε χρήσιμες αυτοκριτικές παρατηρήσεις, επιχειρώντας να προσδιορίσουν τα δυνατά και τα αδύνατα σημεία της ηπειρωτικής φιλοσοφίας. (Βλ. SCHROEDER 1998) Για την κατάσταση στις Η.Π.Α., πρβλ. και DAVIDSON 1994, NEXAMAS 1998, RESCHER 1999. Για μια περισσότερο πολιτική, κριτική θεώρηση του ανορθολογισμού και του αντιανθρωπισμού σύγχρονων ρευμάτων της ηπειρωτικής φιλοσοφίας και όχι μόνο, βλ. WOLIN 1995, 2004 και την αντίδραση του RORTY 2005.

⁸⁹ RORTY 1991, σ. 22.

⁹⁰ Όσον αφορά τις σχέσεις και τα όρια μεταξύ φιλοσοφίας και λογοτεχνίας, και ορισμένα επιχειρήματα για την αντίσταση στην ιδέα του πλήρους συμφυρμού τους, βλ. WARNER 1989, VIRVIDAKIS 2003.

⁹¹ Εκτός από την απόρριψη αναγωγιστικών μορφών νατουραλισμού από τους περισσότερους αναλυτικούς φιλοσόφους, βλ. μεταξύ άλλων και την κριτική ιδιαίτερα διαδεδομένων στον αναλυτικό χώρο, επιστημονιστικών μεθοδολογικών αντιλήψεων από τον Robert Nozick. (NOZICK 1981, σ. 1-21).

εκτιμήσεις οπωσδήποτε ξεκινούν από κάποια πραγματική βάση. Ωστόσο, καταλαβαίνουμε ταυτόχρονα ότι συχνά εκφέρονται μέσα από ένα διαστρεβλωτικό πρίσμα που καθιστά αδύνατη τη νηφάλια αναγνώριση των υπαρκτών θετικών στοιχείων και στις δύο προσεγγίσεις. Αναμφίβολα, είναι πολύ δύσκολο να βρεθεί μια τελείως ανεξάρτητη οπτική γωνία που να μην εκφράζει κάποια μεταφιλοσοφική προκαταρκτική δέσμευση. Έτσι, και οι σκέψεις στις οποίες καταλήγει η μελέτη μας εκφράζουν σαφή προτίμηση για την κατεύθυνση που υποδεικνύει το αναλυτικό ύφος και ήθος. Δεν αποκλείουν όμως τη δυνατότητα ενός αμοιβαία επωφελούς διαλόγου, που μπορεί να οδηγήσει στον μετασχηματισμό και τον εμπλουτισμό και των δύο θεωρήσεων.

Εκείνο που καθιστά δυσχερή την επικοινωνία, αλλά και την όσμωση των δύο παραδόσεων είναι η ριζική απόκλιση στα ρυθμιστικά ιδεώδη και στις κανονιστικές αρχές του φιλοσοφείν. Αυτή η απόκλιση, που όπως φάνηκε από τη συζήτησή μας αποτελεί ίσως το ασφαλέστερο κριτήριο διάκρισης, συνιστά ανυπέρβλητο εμπόδιο, κυρίως εφόσον επιτρέπει σε ηπειρωτικούς φιλοσόφους να εμφανίζονται ως απρόσβλητοι από κάθε ενδεχόμενη κριτική των αντιπάλων τους⁹². Και αν, τη δεκαετία του '30, ο Carnap αδυνατούσε να καταλάβει τους στόχους και να εκτιμήσει το ενδιαφέρον της χαϊντεγκεριανής προβληματικής, υιοθετώντας μιαν αφελή θετικιστική αντίληψη του νοήματος και της φιλοσοφικής χρήσης της λογικής, η γενικότερη αντίληψη του φιλοσοφείν των Deleuze και Guattari και η στάση του Derrida απέναντι στους Austin και Searle φανερώνουν τελικά ανικανότητα για αυτοκριτική αλλά και κλειστότητα απέναντι σε κάθε κριτική⁹³. Θα μπορούσαμε νομίζω να υποστηρίξουμε ότι η ηπειρωτική φιλοσοφία που αναπτύσσεται τα τελευταία χρόνια

⁹² Βλ. ενδεικτικά την περίπτωση κάποιων Γάλλων μεταμοντέρνων στοχαστών και των Ελλήνων παραδοξολόγων μαθητών και μιμητών τους, και ιδιαίτερα τα φιλοσοφικά ασυνάρτητα κείμενα του Γιώργου Βέλτσου, τα οποία είναι έτσι γραμμένα ώστε, όπως πιστεύει ο Βέλτσος, να μην επιδέχονται κριτική. (BIPBIDAKΗΣ 2002, σ. 34, σημ. 7)

⁹³ Βλ. παραπάνω σημ. 54, 64. Σχετικά με τη διαμάχη Derrida και Searle και τα προβλήματα που παρουσιάζει γενικότερα η γραφή του Derrida - ως *φιλοσοφικό* κείμενο, βλ. GARVER 1991, PROUST 1992, SEARLE 1992, MORAN 1998, HUMPHRIES 1999, σ. 266, FYLLESDAL 1999, σ. 12. Πρβλ. όμως και HOWELLS 1998, σ. 64-70, DASCAL 2001, και για μια ενδιαφέρουσα, γενικότερη αποτίμηση της ντεριντιανής φιλοσοφικής προσέγγισης, ΚΑΚΟΛΥΡΗΣ 2004. Βέβαια, για ορισμένους από τους σοβαρότερους υποστηρικτές του ο Derrida εκφράζει την τελευταία και συνεπέστερη εκδοχή της κριτικής φιλοσοφίας, ενώ για τους επικριτές του - και όχι μόνον αναλυτικούς - οδηγεί την κριτική σκέψη σε αυτοϋπονόμευση. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες είναι οι ενστάσεις του Garver, παρόλο που δεν υιοθετεί καθαρά απορριπτική στάση απέναντι στον εμπνευστή της αποδόμησης. (GARVER 1991).

και συνδέεται με τη γαλλική μεταμοντέρνα, μεταστρουκτουραλιστική διάνοηση, είναι προβληματική ακριβώς γιατί καθιστά αδύνατη οποιαδήποτε εποικοδομητική κριτική, εφόσον δείχνει να μην αναγνωρίζει την ισχύ θεμελιακών λογικών αρχών⁹⁴. Έτσι, είναι κατανοητό γιατί οι εκπρόσωποί της έχουν κατηγορηθεί για ενισχυμένο δογματισμό⁹⁵. Και ίσως δικαιολογείται και η έντονη απορριπτική και αδιάλλακτη αντίδραση των αναλυτικών συμπατριωτών τους⁹⁶.

Ωστόσο, πρέπει να παρατηρηθεί ότι όλοι οι φιλόσοφοι οι οποίοι συνεχίζουν την ηπειρωτική παράδοση δεν ακολουθούν την μεταμοντέρνα κατεύθυνση. Και πέρα από ενδιαφέρουσες νέες εκδοχές της εφαρμογής φαινομενολογικών και ερμηνευτικών μεθόδων από τον Maurice Merleau-Ponty μέχρι τον Paul Ricoeur, πέρα από φιλοσόφους που ρητά υπερασπίζονται τις βασικές γνωσιακές κανονιστικές αρχές και τα ρυθμιστικά ιδεώδη της ορθολογικότητας, όπως ο Habermas, δεν μπορούν να αγνοηθούν τα εγχειρήματα φιλοσόφων με αναλυτική παιδεία, όπως ο Rorty, ο Dreyfus και ο Critchley, που δοκιμάζουν να επαναδιατυπώσουν με σαφήνεια, να επανερμηνεύσουν και να υποστηρίξουν με στέρεα επιχειρήματα μερικές από τις σημαντικότερες ηπειρωτικές θεωρήσεις και τα συγκεκριμένα πορίσματά τους⁹⁷. Αν μάλιστα δεχτούμε ως καθοριστικά τα μεθοδολογικά και υφολογικά κριτήρια με αναφορά πάντα στις κανονιστικές αρχές που τα εμπνέουν, θα μπορούσαμε να διακρίνουμε και ανάμεσα σε περισσότερο ή λιγότερο αναλυτικές προσεγγίσεις μέσα στις ίδιες τις νέες εκφάνσεις του ηπειρωτικού στοχασμού. Έτσι θα ήταν δυνατόν να

⁹⁴ Είναι βέβαια προφανές ότι εδώ δεν μιλάμε για κάποια στενά θετικιστικά κριτήρια εμπειρικής επαληθευσιμότητας, ή αυστηρά ποππεριανά κριτήρια διαψευσιμότητας αλλά για στοιχειώδη σεβασμό σε ορθολογικές αρχές, όπως η αρχή της μη αντίφασης. Για μια μάλλον περιοριστική αντίληψη του φιλοσοφείν που αυτοχαρακτηρίζεται ως νεοθετικιστική, πρβλ. STOVE 1991.

⁹⁵ Χαρακτηριστική είναι η πολεμική με αφορμή την υπόθεση Sokal, την υποβολή ενός άρθρου παρωδία που βασιζόταν στις πιο ακραίες αντιλήψεις της πρόσφατης ηπειρωτικής σκέψης και δημοσιεύτηκε παρά τα εξόφθαλμα λάθη του, στο φιλοηπειρωτικό περιοδικό πολιτισμικών σπουδών *Social Text*, είτε γιατί τα λάθη αυτά δεν ελέγχθηκαν από απροσεξία, είτε γιατί δεν θεωρήθηκαν λόγος απόρριψης, αφού έχουν πια εγκαταλειφθεί όλα τα κριτήρια ορθολογικού φιλοσοφικού ελέγχου. Βλ. σχετικά SOKAL 1996a, 1996b, 1996c, BOUVERESSE 2002, ΒΙΡΒΙΔΑΚΗΣ 1997, 2002a.

⁹⁶ Βλ. ενδεικτικά BOUVERESSE, 1983, 1984a, 1984b, ENGEL 1991, 1994, 2001. Πρβλ. και ΒΙΡΒΙΔΑΚΗΣ (υπό δημοσίευση b). Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Kevin Mulligan, που τηρεί γενικά αρνητική στάση απέναντι στην ηπειρωτική παράδοση χρησιμοποιεί για τους περισσότερους από αυτούς τους στοχαστές τον όρο «μετα-ηπειρωτικοί» (post-continental philosophy). Βλ. MULLIGAN 1993.

⁹⁷ Εκτός από τα κείμενα των Rorty και Critchley στα οποία αναφερθήκαμε επανειλημμένα, βλ. και DREYFUS, 1991, 1999, MORAN 1999, ΟΡΗΙΡ 2001, MCDOWELL 2002b.

μιλάμε για «αναλυτικό μαρξισμό», «αναλυτικό υπαρξισμό» ή ακόμη και για επιτυχή λογική ανασυγκρότηση ορισμένων κειμένων ερμηνευτικού ή και χαϊντεγκεριανού προσανατολισμού⁹⁸. Αφετέρου, είναι προφανές ότι οι αναλυτικοί έχουν πολλά να κερδίσουν από τη διεύρυνση της θεματικής τους και από την ιστορική επίγνωση της καταγωγής των αντιλήψεών τους⁹⁹. Οι ολιστικές, συνθετικές προσεγγίσεις τις οποίες μπορεί να αποτολμήσουν δεν είναι πάντοτε αυθαίρετες και αστήρικτες, εφόσον έχει προηγηθεί προσεκτική διερεύνηση των συνιστωσών τους. Και οι γενεαλογικές αναδρομές στις αφετηρίες των εγχειρημάτων τους δεν είναι υποχρεωτικά απομυθοποιητικές και υπονομευτικές, αλλά ενδεχομένως και δικαιωτικές¹⁰⁰.

Όπως τονίσαμε και στη συζήτηση που προηγήθηκε, παρόλο που η αναλυτική φιλοσοφία όντως είχε συνδεθεί με ένα σύνολο συγκεκριμένων ουσιωδών και μεθοδολογικών θέσεων φαίνεται να συνεχίζει την πορεία της με άλλη μορφή και μετά την απόρριψη ή το ξεπέραςμα αυτών των θέσεων. Η αναλυτική προσέγγιση, με τη γενική έννοια την οποία υποδεικνύουν κυρίως τα ρυθμιστικά ιδεώδη και οι κανονιστικές αρχές που καθορίζουν τις μεθόδους και το προφίλ της, συγκροτεί ένα ζωντανό και γόνιμο φιλοσοφικό «παράδειγμα»¹⁰¹. Το παράδειγμα αυτό μετατοπίζεται και εξελίσσεται, καθώς ανοίγεται σε ένα ευρύτερο ορίζοντα, αφομοιώνοντας πολύτιμα στοιχεία ηπειρωτικής προέλευσης. Η γονιμότητά του μπορεί εδώ να συναχθεί από το πλήθος των εννοιολογικών διαφοροποιήσεων, των νέων

⁹⁸ Βλ. FØLLESDAL 1997. Βλ. και τις ενδιαφέρουσες αναλυτικές μελέτες του Ernst Tugendhat, που είχε ξεκινήσει από ηπειρωτικές αφετηρίες (TUGENDHAT 1976, 1979). Οπωσδήποτε, δεν πρέπει να ξεχνάμε πως, όπως σημειώσαμε και παραπάνω, τα κείμενα πολλών μη αναλυτικών φιλοσόφων φαίνεται να χαρακτηρίζονται από τις μεθοδολογικές ή και υφολογικές αρετές στις οποίες δίνουν έμφαση οι αναλυτικοί και που απαντούν και σε κλασικά έργα της δυτικής φιλοσοφικής παράδοσης. Ο Charles Larmore παρατηρεί πως, για παράδειγμα, ο Bergson δε δίσταζε να προσπαθεί να στηρίξει τα οράματά του με *σαφή επιχειρήματα*. LARMORE 1992a, σ. 32. Πρβλ. και LARMORE 1992b, για την ανεπάρκεια των υφολογικών κριτηρίων. Σχετικά με τον «αναλυτικό μαρξισμό», ο οποίος εκπροσωπείται από φιλοσόφους όπως ο Gerald Cohen, ο John Roemer και ο Jon Elster, βλ. COHEN 2000. Ο Cohen επισημαίνει πως η αναλυτική θεώρηση υπό ευρεία έννοια οδηγεί στην απόρριψη της διαλεκτικής μεθόδου και υπό στενή έννοια στην κριτική των ολιστικών μεθοδολογικών προσεγγίσεων του παραδοσιακού μαρξισμού.

⁹⁹ Βλ. μεταξύ άλλων, FRIEDMAN 1999, 2002, MCDOWELL 1994, OPHIR 2001, PRESTON 2004. Κατά τον Preston, η ιστορική έρευνα δείχνει την απουσία ενότητας της αναλυτικής παράδοσης και εξηγεί τη δυσκολία αναζήτησης κοινών κριτηρίων. Για τις σύγχρονες προοπτικές, βλ. και STROLL 2000.

¹⁰⁰ Για μια τέτοια, σε μεγάλο βαθμό «δικαιωτική» γενεαλογική εξέταση της έννοιας της αλήθειας, βλ. WILLIAMS 2002.

¹⁰¹ Βλ. παραπάνω, σημ. 10.

διατυπώσεων και διακριβώσεων των προβλημάτων που απασχολούν την φιλοσοφική σκέψη. Το πιθανότερο βέβαια είναι πως ένας γλωσσαναλυτικός θεραπευτής, ένας νεοπραγματιστής, ή, πάλι, κάποιος ηπειρωτικός ιστορικιστής - χαϊντεγκεριανός ή φουκαλδικός -, με κυρίαρχο πολιτικό προσανατολισμό, ή με έντονη την αίσθηση του «τέλους» της φιλοσοφικής παράδοσης, δεν θα θεωρούσαν αυτήν τη γονιμότητα σημάδι πολιτισμικής υγείας. Όπως και να έχει το πράγμα, για πολλούς από μας έχει μεγάλη σημασία να μπορούμε να φιλοσοφούμε πάνω σε ζητήματα που ήταν παλαιότερα απρόσιτα στους αναλυτικούς, διαβάζοντας και μαθαίνοντας από τον Hegel, τον Husserl, τον Heidegger, ή τον Camus, μέσα από τις αναγνώσεις του McDowell, του Føllesdal, του Dreyfus, ή του Nagel. Κάτι τέτοιο δεν θα ήταν δυνατόν, εάν ακριβώς εγκαταλείπονταν οι αναλυτικές μέθοδοι και το φιλοσοφικό ύφος που υπαγορεύουν, αλλά κυρίως αν χανόταν το ήθος που αντιπροσωπεύουν.

Φαίνεται λοιπόν να καταλήγουμε σε κάποια οικουμενική, και συμφιλιοτική διάθεση, αντίθετη με τις απορριπτικές προγραμματικές τοποθετήσεις ορισμένων καθαρόαιμων αναλυτικών¹⁰². Ωστόσο, ο οικουμενισμός αυτός έχει όρια που εξαρτώνται από το αν είναι ή δεν είναι δυνατόν να υποστηριχθούν με ενδιαφέροντα τρόπο όλες οι ηπειρωτικές μεταφιλοσοφικές αντιλήψεις μέσα από αναλυτικές μορφές φιλοσοφικής έκφρασης, χωρίς να ακυρώνεται η πειστικότητα αυτής της υπεράσπισής τους. Γιατί, όπως διερωτηθήκαμε παραπάνω, μέχρι ποιου σημείου μπορεί κάποιος σαν τον Rorty να επιχειρηματολογεί υπέρ μιας θεώρησης της αλήθειας με ισχυρές σχετικιστικές υποδηλώσεις, χωρίς οι τοποθετήσεις του να αυτοαναιρούνται κατά παράδοξο τρόπο, εάν οι τοποθετήσεις αυτές προβάλλονται ως αντικειμενικά υπερασπίσιμες και μάλιστα αξιώνουν καθολική αποδοχή; Τι γίνεται όταν, χρησιμοποιώντας κανείς, εκ πρώτης όψεως, ακόμη και τα αυστηρότερα αναλυτικά μέσα, αποπειραθεί τελικά να υπερβεί τα όρια της λογικής σκέψης, καταστρατηγώντας τις αρχές που μοιάζει να προϋποθέτει¹⁰³; Από την άλλη πλευρά, πόσο μεταφράσιμα

¹⁰² Για την σαφέστερη και δριμύτερη αντιοικουμενική τοποθέτηση βλ., ENGEL 1991. Βλ. και HUMPHRIES 1999 σ. 275-77 για μια κριτική των οικουμενικών διαθέσεων που εκφράζονται στο DASENBROOK 1989 και που μπορεί να οδηγήσουν σε παραπλανητικές απλουστεύσεις και παρανοήσεις. Αντίθετα, για μια συμφιλιοτική θεώρηση, με αναφορά και στο χώρο της θεωρίας της λογοτεχνίας, πρβλ. WHEELER 2000. Βλ. και τη διερεύνηση της αναλογίας μεταξύ των θέσεων του Gadamer και του Davidson στο MCDOWELL 2002b.

¹⁰³ Εδώ αξίζει να μελετηθεί το παράδοξο εγχείρημα του Graham Priest που θέτει υπό αμφισβήτηση την καθολική και αναγκαία λειτουργία της αρχής της μη αντίφασης, μιλώντας για «αληθείς αντιφάσεις» και παραπέμποντας ευθέως στον Hegel και τον Derrida. Πρβλ. και

στο αναλυτικό ιδίωμα θα αποδειχθούν στην πράξη κάποια γαλλικά μεταμοντέρνα πυροτεχνήματα χωρίς να δίνουν την αίσθηση της κοινοτοπίας, ή της σοφιστικής τερατολογίας και της πραγματιστικής αυτοανατροπής; Τι το φιλοσοφικά ενδιαφέρον θα μείνει τελικά μετά από το υφολογικό «ξεφούσκωμα» και την αναλυτική ανασυγκρότηση μυστικών, ποιητικών αποκρυσταλλώσεων που επαγγέλλονται τη μη αναγωγιμότητα του βιώματος και την αποδόμηση της εννοιολογικής σκέψης; Μήπως σε τέτοιες περιπτώσεις παράγονται μη βιώσιμα υβρίδια;

Όπως και να έχει το πράγμα, η αντιπαράθεση των δύο παραδόσεων φαίνεται πως δεν μπορεί να ξεπεραστεί πλήρως μέσα από κάποια αρμονική σύνθεση στοιχείων. Θα μπορούσε βέβαια να θεωρηθεί ότι η συνεχιζόμενη πολεμική δεν είναι πάντα άχρηστη, άγονη και ανεπιθύμητη¹⁰⁴. Το θέμα είναι ποια μορφή παίρνει αυτή η πολεμική και κατά πόσον αποκλείει τον διάλογο. Και το κυριότερο ίσως κανονιστικό συμπέρασμα αυτής της εργασίας είναι πως, παρά τις υπαρκτές, σημαντικές διαφορές, πρέπει κατ' αρχήν να εξασφαλιστεί ο διάλογος και η αμοιβαία κατανόηση στο μέτρο του εφικτού¹⁰⁵.

την διαφορετική, βιτγκενσταϊνικής έμπνευσης προσέγγιση της προβληματικής των ορίων της σκέψης από τον Adrian Moore (PRIEST 1995, MOORE 1997). Όπωςδήποτε, και ο Priest, παρά τα συμπεράσματά στα οποία οδηγείται, δεν δείχνει να προτίθεται να εγκαταλείψει τα ρυθμιστικά ιδεώδη του αναλυτικού τρόπου του φιλοσοφείν.

¹⁰⁴ Βλ. SLUGA 2001, ΒΙΡΒΙΔΑΚΗΣ (υπό δημοσίευση).

¹⁰⁵ Βλ. π.χ. την πρόταση αμοιβαίας συστηματικής κριτικής στο DUMMETT 2005.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ*

- ANDLER, D. (2001), «Rêveries d'un philosophe analytique incertain», *Cités* 5, σ. 147- 151.
- APEL, K.O. & AL., (2000), *Un siècle de philosophie 1900-2000*, Paris: Editions Gallimard.
- AUBENQUE, P. (2001), «Le conflit actuel des interprétations: analytique ou herméneutique?». Στο ZARKA, σ. 45-58.
- AYER, A.J. (1980), «Aux origines de la philosophie analytique», *Critique* 399-400 (Août-Septembre), σ. 675-689.
- BAGGINI, J. & STANGROOM, J. (επιμ.) (2002), *New British Philosophy: The Interviews*, London & New York: Routledge.
- BAILLIE, J. (επιμ.) (1997), *Contemporary Analytic Philosophy*, Upper Saddle River NJ: Prentice Hall.
- BALDWIN, T. (1984), «Moore's Rejection of Idealism». Στο RORTY, SCHNEEWIND & SKINNER, σ. 357-374.
- BALDWIN, T. (2001), *Contemporary Philosophy: Philosophy in English. A History of Western Philosophy* 8, Oxford: Oxford University Press.
- BARNES, J. (1980), «Aristote chez les Anglophones», *Critique* 399-400, (Août-Septembre), σ. 705-718.
- ΒΕΪΚΟΣ, Θ. (2000), *Αναλυτική φιλοσοφία*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- BILETZKI, A. (1998), «Wittgenstein: Analytic Philosopher?». Στο BILETZKI, & MATAR, σ. 197-208.
- BILETZKI, A. (2001), «Introduction: Bridging the Analytic-Continental Divide», *International Journal of Philosophical Studies* 9, σ. 291-294.
- BILETZKI, A. & MATAR, A. (επιμ.) (1998), *The Story of Analytic Philosophy: Plot and Heroes*, London: Routledge.
- ΒΙΡΒΙΔΑΚΗΣ, Σ. (1991), «Η γλωσσαναλυτική μέθοδος και το πρόβλημα της φιλοσοφικής γνώσης». Στο ΤΖΑΒΑΡΑΣ, σ. 118-138.
- ΒΙΡΒΙΔΑΚΗΣ, Σ. (1994), «Η αναλυτική φιλοσοφία στην Ελλάδα». Στο ΔΡΑΓΩΝΑ-ΜΟΝΑΧΟΥ, σ. 239-246.
- ΒΙΡΒΙΔΑΚΗΣ, Σ. (1997), «Ο βασιλιάς είναι γυμνός» *Ο ΠΟΛΙΤΗΣ δεκαπενθήμερος*, τεύχος 34, σ. 22-28.
- VIRVIDAKIS, S. (1997), «Analytic Philosophy in Greece», *Dialectica* 51, σ. 135-143.
- ΒΙΡΒΙΔΑΚΗΣ, Σ. (2002a), «Το γενικότερο ενδιαφέρον της 'Υπόθεσης Sokal' και οι αντιδράσεις των Ελλήνων διανοουμένων». Στο BOUVERESSE 2002, σ. 21-36.
- ΒΙΡΒΙΔΑΚΗΣ, Σ. (2002b), «Η παρουσία του Σωκράτη στη νεότερη και τη σύγχρονη φιλοσοφία», στο ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΛΕΥΚΑΔΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ, σ. 15-24.
- ΒΙΡΒΙΔΑΚΗΣ, Σ. (2003a), «Η μετεξέλιξη της περιγραφικής μεταφυσικής του Π. Φ. ΣΤΡΩΣΟΝ», Εισαγωγή του επιμελητή. Στο ΣΤΡΩΣΟΝ, σ. 9-39.
- ΒΙΡΒΙΔΑΚΗΣ, Σ. (2003b), «Εμπειρία και εμπειρισμός μετά τον Sellars», *Δευκαλίον* 21/1, σ. 45-64.
- VIRVIDAKIS, S. (2003), «On the Relations Between Philosophy and Literature», *Philosophical Inquiry* 25, σ. 161-169.

- VIRVIDAKIS, S. (2004), «Le problème philosophique du sens de la vie». Στο MIQUEL & MIHALI, σ. 199-216.
- BΙΡΒΙΔΑΚΗΣ, Σ. (2004), «Η παρουσία του Καντ στη σύγχρονη αγγλόφωνη φιλοσοφία: Ο μετασχηματισμός της υπερβατολογικής προσέγγισης», *Νέα Εστία*, τεύχ.1773, σ. 798-850.
- BΙΡΒΙΔΑΚΗΣ, Σ. (υπό δημοσίευση), «Η πολεμική των Γάλλων αναλυτικών φιλοσόφων», *Νέα Εστία*.
- BORRADORI, G. (1991), *The American Philosopher*, Chicago & London: Chicago University Press.
- ΒΟΥΔΟΥΡΗΣ, Κ. (1977a), *Αναλυτική φιλοσοφία*, Αθήνα.
- ΒΟΥΔΟΥΡΗΣ, Κ. (επιμ.) (1977b), *Ανθολόγιο αναλυτικών φιλοσόφων*, Αθήνα.
- BOUVERESSE, J. (1983), “Why I Am So Very UnFrench”. Στο MONTEFIORE, σ. 9-33.
- BOUVERESSE, J. (1984a), *Rationalité et cynisme*, Paris: Les Éditions de Minuit.
- BOUVERESSE, J. (1984b), *Le philosophe chez les autophages*, Paris: Les Éditions de Minuit.
- BOUVERESSE, J. (1992), «Une différence sans distinction?», *Philosophie* 35, σ. 65-91.
- BOUVERESSE, J. (1998), *Le philosophe et le réel*. Entrétiens avec Jean-Jacques Rosat, Paris: Hachette.
- BOUVERESSE, J. (2001), *Το αίτημα της φιλοσοφίας*, εισαγ., μτφρ. Σ. Βιρβιδάκης, Αθήνα: Πόλις.
- BOUVERESSE, J. (2002), *Γοητευτικές και παραπλανητικές ακροβασίες της φιλοσοφίας*, μτφρ. Τ. Μπούκη, πρόλογοι Ν. Παναγιωτόπουλος, Σ. Βιρβιδάκης, Αθήνα: Πατάκης.
- BUBNER, R. (1981), *Modern German Philosophy*, Cambridge: Cambridge University Press.
- BUCKLE, S. (2004), «Analytic and Continental Philosophy. The Campbell Thesis», *British Journal for the History of Philosophy* 12, σ.111-150
- CAHIERS DE ROYAUMONT (1962), *La philosophie analytique*, Paris: Les Éditions de Minuit.
- CAMPBELL, R. (2001), «The Covert Metaphysics of the Clash Between Analytic and Continental Philosophy», *British Journal for the History of Philosophy* 9, σ.341-359.
- CARLI, E. (2001), «La filosofia analytica: gli sviluppi recenti e i suoi rapporti con la filosofia italiana». Στο FIRRAO, σ. 328- 336.
- CARNAP, R. (1931), «Die Überwindung der Metaphysik durch die Logische Analyse der Sprache», *Erkenntnis* 2, σ. 219-241.
- CAVELL, S. (1984), «Existentialism and Analytical Philosophy» [1964], Στου ιδίου, *Themes out of School*, Chicago: Chicago University Press, σ. 191-234.
- CAVELL, S. (1994), *A Pinch of Philosophy: Autobiographical Exercises*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- CAVELL, S. (1995), *Philosophical Passages: Wittgenstein, Emerson, Austin, Derrida*, Oxford: Blackwell.
- COHEN, G. (2000), «Engagement sans veneration. Réflexions sur le marxisme analytique ». Στο APEL, K.O. & AL., σ. 615-638.
- COHEN, L.J. (1986), *The Dialogue of Reason: An Analysis of Analytic Philosophy*, Oxford: Clarendon Press.
- COOPER, D. (1994), «Analytical and Continental Philosophy», *Proceedings of the Aristotelian Society*, vol. 94, σ. 1-18.
- CRARY, A. & READ, R. (επιμ.) (2000), *The New Wittgenstein*, London: Routledge.
- CRITCHLEY, S. (2001), *Continental Philosophy: A Very Short Introduction*, Oxford: Oxford University Press.
- CRITCHLEY, S. (2002), «Continental Philosophy and Emancipation». Στο BAGGINI & STANGROOM, σ. 183-199.
- CRITCHLEY, S. & SCHROEDER, W. (επιμ.) (1999), *A Companion to Continental Philosophy*, Oxford: Blackwell.
- DASENBROOK, R.W. (επιμ.) (1989), *Redrawing the Lines: Analytic Philosophy, Deconstruction, and Literary Theory*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- DASCAL, M. (2001), «How Rational Can a Polemic Across the Analytic-Continental Divide Be?», *International Journal of Philosophical Studies* 9, σ. 313-340.

- D'AGOSTINI, F. (1997), *Analitici e continentali: Guida alla filosofia degli ultimi trent'anni*, Milano: Rafaelo Cortina Editore.
- D'AGOSTINI, F. (2001), «From a Continental Point of View: The Role of Logic in the Analytic-Continental Divide», *International Journal of Philosophical Studies* 9, σ. 349-368.
- DAVIDSON, D (1994), «Post-Analytic Visions». Στο BORRADORI, σ. 40-54.
- DELEUZE, G. & GUATTARI, F. (2004), *Ti είναι φιλοσοφία*; Ελλ. μτφρ. Σ. Μανδηλαρά, επιμ. Π. Μπουρλάκης, Αθήνα, Εκδόσεις Καλέντης [*Qu'est-ce que la philosophie?* Paris: Les Éditions de Minuit, 1991].
- DESCOMBES, V. (1979), *Le même et l'autre: Quarante ans de philosophie française (1933-1978)*, Paris: Les Éditions de Minuit [*To ίδιο και το άλλο*, ελλ. μτφρ. Λ. Κασσίμη, Αθήνα: Praxis, 1984].
- DERRIDA, J. (1972a), «La mythologie blanche. La métaphore dans le texte philosophique». Στου ιδίου, *Marges de la philosophie*, Paris: Les Éditions de Minuit, σ. 247-324. [*Η λευκή μυθολογία*, ελλ. μτφρ. - σημ. Γ. Φαράκλας, πρόλογος. Α. Θεοδωρακοπούλου, επίμετρο Π. Μπασάκος, Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας, (2004)].
- DERRIDA, J. (1972b), «Signature, événement, contexte». Στου ιδίου, *Marges de la philosophie*, Paris: Les Éditions de Minuit, σ. 365-393.
- DERRIDA, J. (1990), *Limited Inc.*, Présentation et traductions par Elizabeth Weber, Paris, Galilée.
- ΔΡΑΓΩΝΑ-MONAXΟΥ, Μ. (επιμ.) (1994), *Η Φιλοσοφία στα Βαλκάνια σήμερα*, Ελληνική Εταιρεία, Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα.
- ΔΡΑΓΩΝΑ-MONAXΟΥ, Μ. (1995), *Σύγχρονη ηθική φιλοσοφία: Ο αγγλόφωνος στοχασμός*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- DREYFUS, H. (1991), *Being-in-the-World. A Commentary on Heidegger's Being and Time. Division I*, Cambridge Mass.: The MIT Press.
- DREYFUS, H. (1999), «The Primacy of Phenomenology over Logical Analysis», *Philosophical Topics* 27 (2), σ. 3-24.
- DUMMETT, M. (1978a), «Realism». Στου ιδίου, *Truth and Other Enigmas*, London: Duckworth, σ. 145-65.
- DUMMETT, M. (1978b), «Can Analytical Philosophy Be Systematic and Ought It to Be?». Στου ιδίου, *Truth and Other Enigmas*, London: Duckworth, σ. 437- 458.
- DUMMETT, M. (1981), *Frege's Philosophy of Language*, 2nd ed., London: Duckworth.
- DUMMETT, M. (1991), «The Relative Priority of Thought and Language». Στου ιδίου, *Frege and Other Philosophers*, Oxford: Oxford University Press, σ. 315- 324.
- DUMMETT, M. (1993), *Origins of Analytic Philosophy*, London: Duckworth.
- DUMMETT, M. (2005), «Αναλυτική και ηπειρωτική φιλοσοφία», ανέκδοτη ομιλία κατά την αναγόρευση του φιλοσόφου σε επίτιμο διδάκτορα του Πανεπιστημίου Αθηνών (7/6/2005).
- EDWARDS, P. (2004), *Heidegger's Confusions*, New York: Prometheus Books.
- ENCYCLOPEDIE DE LA PIIADE, (1987), *Ιστορία της φιλοσοφίας, 20^{ος} Αιώνας: Σύγχρονα φιλοσοφικά ρεύματα*, ελλ. μτφρ. Ν.Νασοφίδης, Κ.Παπαγιώργης, Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- ENGEL, P. (1987), «Continental Insularity: Contemporary French Analytic Philosophy». Στο PHILLIPS-GRIFFITHS, σ. 1-20.
- ENGEL, P. (1991), «Interpretation without Hermeneutics: A Plea Against Ecumenism». Στο MULLIGAN 1991a, *Topoi* 10, σ. 137-146.
- ENGEL, P. (1992), «Le rêve analytique et le réveil naturaliste», *Le débat* 72, σ. 104-114.
- ENGEL, P. (1993), «Is There a Path out of the Analytic-Continental Divide?», *Stanford French Review* 17 (2-3), σ. 117-129.
- ENGEL, P. (1994a), «The Decline and Fall of French Nietzscheo-Structuralism». Στο SMITH, B, σ. 21-41.
- ENGEL, P. (1994b), «Les post-quiniens: réalisme et anti-réalisme». Στο MEYER, σ. 348-166.
- ENGEL, P. (1996), *Philosophie et psychologie*, Paris: Gallimard.

- ENGEL, P. (1997), *La dispute: Une introduction à la philosophie analytique*, Paris, Les Éditions de Minuit.
- ENGEL, P. (1999a), «Analytic Philosophy and Cognitive Norms», *The Monist* 82, σ. 217-234.
- ENGEL, P. (1999b), «Retour Aval», *Les Études philosophiques* 4, σ. 453-463.
- ENGEL, P. (επιμ.) (1999c), *Précis de philosophie analytique*, Paris: Presses Universitaires de France.
- ENGEL, P. (2000), *Η αλήθεια*, μτφρ. Σ. Βιρβιδάκης, Αθήνα: Εκδόσεις Scripta. [*La vérité*, Paris: Hatier, 1998, *Truth*, Chesham: Acumen, νέα αγγλική έκδοση, 2002]
- ENGEL, P. (2001), «L'avenir de la philosophie analytique dure longtemps», *Cités* 5, σ. 143-147.
- ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΛΕΥΚΑΔΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ (2002), *Ο Σωκράτης και η φιλοσοφία του*, Αθήνα.
- EVANS, D & KUÇURADI, I (1998), *Teaching Philosophy on the Eve of the Twenty-First Century*, Ankara: Meteksan.
- EVANS, G. (1982), *The Varieties of Reference*, Oxford: Clarendon Press.
- FETZER, J. (1984), *Principles of Philosophical Reasoning*, Totowa, N.J.: Rowman & Allenheld.
- FIRRAO, F.P. (επιμ.) (2001), *La filosofia italiana in discussione*, Milano: Mondadori.
- FLOYD, J. & SHIEH, S. (επιμ.) (2001), *Future Pasts: The Analytic Tradition in Twentieth Century Philosophy*, Oxford: Oxford University Press.
- FØLLESDAL, D. (1997), «Analytic Philosophy: What Is It and Why Should One Engage in It?». Στο GLOCK, σ. 1-16.
- FODOR, J. (2004), “Water is Water Everywhere”, *London Review of Books*, no 20, vol.26.
- FOSTER, J. (1982), *The Case for Idealism*, London: Routledge & Kegan Paul.
- FRENCH, P, UEHLING, Jr. T., WETTSTEIN, H. (επιμ.) (1981), *The Foundations of Analytic Philosophy*, Midwest Studies in Philosophy VI, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- FRIEDMAN, M. (1999), *Reconsidering Logical Positivism*, Cambridge: Cambridge University Press.
- FRIEDMAN, M. (2000), *A parting of the Ways, Carnap, Cassirer and Heidegger*, LaSalle Illinois: Open Court.
- FRIEDMAN, M. (2002), «Carnap, Cassirer and Heidegger: The Davos Disputation and Twentieth Century Philosophy», *European Journal of Philosophy* 10, σ. 263-274.
- GARBER, D. (2001), «Au delà des arguments des philosophes». Στο ZARKA, σ. 231-248.
- GARVER, N. (1991), «Derrida's Language-Games». Στο MULLIGAN 1991a, *Topoi* 10, σ. 187-198.
- GLENDINNIG, S. (2002), «The Analytic and the Continental». Στο BAGGINI & STANGROOM, σ. 201-216.
- GLOCK, H.J. (1997), *The Rise of Analytic Philosophy*, Oxford: Blackwell.
- GLOCK, H.J. (2004), «Was Wittgenstein an Analytic Philosopher?», *Metaphilosophy* 35 (4), σ. 419-444.
- GOODMAN, N. (1978), *Ways of Worldmaking*, Indianapolis & Cambridge: Hackett.
- HAACK, S. (1998), *Manifesto of a Passionate Moderate*, Chicago & London: The University of Chicago Press.
- HABERMAS, J. (2001), «Philosophie herméneutique et philosophie analytique: Deux versions complémentaires du tournant linguistique». Στου ιδίου, *Vérité et justification*, (trad. R. Roschitz), Paris: Gallimard, σ. 11-42.
- HACKER, P.M.S. (1996), *Wittgenstein's Place in Twentieth-Century Analytic Philosophy*, Oxford: Blackwell.
- HACKER, P.M.S. (1997), «The Rise of Twentieth Century Analytic Philosophy». Στο GLOCK, σ. 51-76.
- HACKER, P.M.S. (1998), «Analytic Philosophy: What, Whence, Whither?». Στο BILETZKI & MATAR, σ. 3-34.

- HACKING, I. (1975), *Why Does Language Matter to Philosophy?*, Cambridge: Cambridge University Press.
- HADOT, P. (2002), «La philosophie comme manière de vivre». Στο ίδιου, *Exercices spirituelles et philosophie antique*, 2ème éd. Paris: Albin Michel, σ. 289-304.
- HALLER, R. & BRANDL, J. (επιμ.) (1990), *Wittgenstein; Towards a Re-evaluation*, Proceedings of the 14th Wittgenstein-Symposium: Centenary Celebration, 13th to 20th August 1989, Kirchberg am Wechsel, Wien: Hölder-Pichler-Tempsky Verlag.
- HANNA, R. (2001), *Kant and the Foundations of Analytic Philosophy*, Oxford: Clarendon Press.
- HEIDEGGER, M. (1997), *Ο Χάιλντερλιν και η ουσία της ποίησης*, μτφρ. Θ. Αδραστος, Θεσσαλονίκη: Υπερίων. [*Hölderlin und das Wesen der Dichtung*, München: Albert Langen/Georg Müller, 1936.]
- HEIDEGGER, M. (2000), *Τι είναι μεταφυσική*; Προλ., μτφρ., σχόλια Π. Θανασάς, Αθήνα: Πατάκης. [1929, 1943, 1949].
- HOWELLS, C. (1998), *Derrida: Deconstruction from Phenomenology to Ethics*, Oxford: Polity Press.
- HUMPHRIES, R. (1999), «Analytic and Continental: The Division in Philosophy», *The Monist* 82, σ. 253-277.
- HUSSERL, E. (1988), *Η φιλοσοφία ως αυστηρή επιστήμη*, εισαγ., μτφρ., σχόλια Ν. Σκουτερόπουλος, Αθήνα: Ροές. [1911]
- JAKOB, P. (1992), «Réponse à Charles Larmore», *Philosophie* 35, σ. 34-43.
- JANICAUD, D. (2001), *Heidegger en France*, 2 vols, Paris: Albin Michel.
- ΚΑΚΟΛΥΡΗΣ, Γ. (2004), *Ο Ζακ Ντερντά και η αποδομητική ανάγνωση*, Αθήνα: Εκκρεμές.
- ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ, Κ. (2004), *Φιλοσοφία και Επιστήμη*. Ένας διάλογος με τον Γεώργιο Ευαγγελόπουλο, πρόλογος Γ. Γραμματικάκης, Αθήνα: Εκδόσεις Ευρασία.
- ΚΕΚΕΣ, J. (1980), *The Nature of Philosophy*, Totowa: Rowman and Littlefield.
- ΚΟΥΤΟΥΓΚΟΣ, Α. (υπό δημοσίευση) *Περί της φιλοσοφικής μεθόδου*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- ΚΩΒΑΙΟΣ, Κ. (1995), *Όλα κυοφορούνται μέσα στη γλώσσα*, Αθήνα, Εκδόσεις Καρδαμίτσα.
- ΚΩΒΑΙΟΣ, Κ. (2004), «Ludwig Wittgenstein», *Cogito* τεύχ. 1, σ. 116-117.
- LACKEY, D. (επιμ.) (1973), *Essays in Analysis*, London: Allen and Unwin.
- LANG, B. (1990), *The Anatomy of Philosophical Style*, Oxford: Blackwell.
- LARMORE, C. (1992a), «Convictions philosophiques», *Philosophie* 35, σ. 21-33.
- LARMORE, C. (1992b), «Réponse à Pierre Jakob», *Philosophie* 35, σ. 44-45.
- LAUGIER, S. (2001), «Quel avenir pour la philosophie analytique en France?», *Cités* 5, σ. 151-155.
- LEITER, B. (επιμ.) (2004), *The Future for Philosophy*, Oxford: Clarendon Press.
- LEWIS, D. (1983), *Philosophical Papers*, vol. I, Oxford: Oxford University Press.
- LISSA, G. & AL. (2004), *Pour Kostas Axelos. Quatre études*. Bruxelles, Éditions Ousia.
- ΛΥΟΤΑΡ, Ζ.Φ. (1988), *Η μεταμοντέρνα κατάσταση*, Αθήνα: Γνώση. [1979]
- MAGEE, B. (1971), *Modern British Philosophy*, (Dialogues with A.J. Ayer, S. Hampshire et al.), London: Secker & Warburg.
- MALPAS, J., ARNSWALD, U. & KERTSCHER, J. (επιμ.) (2002), *Gadamer's Century*, Cambridge, Mass.: The MIT Press.
- MARTIN, M. (2002), «The Concerns of Analytic Philosophy». Στο BAGGINI & STANGROOM, σ. 129-144.
- MCDOWELL, J. (1994), *Mind and World*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- MCDOWELL, J. (2002a), «Response to Crispin Wright». Στο SMITH, N., σ. 286-291.
- MCDOWELL, J. (2002b), «Gadamer and Davidson on Understanding and Relativism». Στο MALPAS, ARNSWALD & KERTSCHER, σ.173-194.
- MEGILL, A. (1985), *Prophets of Extremity: Nietzsche, Heidegger, Foucault, Derrida*, Berkeley & London: University of California Press.
- METZ, T. (2002), «Recent Work on the Meaning of Life», *Ethics* 112, σ. 781-814.

- MEYER, M. (επιμ.) (1994), *La philosophie anglo-saxonne*, Paris: Presses Universitaires de France.
- MIQUEL, P.-A., ΜΙΧΑΛΙ, C. (επιμ.) (2004), *Pouvoir et vie*, Cluj: Idea Design & Print, Editura.
- MONK, R. (1997), «Was Russell an Analytical Philosopher?». Στο GLOCK, σ. 35-50.
- MONTEFIORE, A. (1983), *Philosophy in France today*, Cambridge: Cambridge University Press.
- MOORE, A.W. (1997), *Points of View*, Oxford: Clarendon Press.
- MOORE, G.E. (1977), «Η αναίρεση του ιδεαλισμού», μτφρ. Σ. Βιρβιδάκη. Στο ΒΟΥΔΟΥΡΗΣ (1977b), σ. 35-62.
- MORAN, D. (1998), «The Analytic-Continental Divide: Teaching Philosophy in an Age of Pluralism». Στο EVANS & KUÇURADI, σ.119-154.
- MORAN, D. (1999), «Our Germans Are Better than Your Germans: Continental and Analytic Approaches to Intentionality Reconsidered», *Philosophical Topics* 27 (2), σ. 77-106.
- ΜΠΕΝΙΕ, Ζ.-Μ. (1996), *Ιστορία της Νεωτερικής και Σύγχρονης Φιλοσοφίας*, ελλ.μτφρ. Κ.Παπαγιώργης, Αθήνα: Καστανιώτης.
- MULLIGAN, K. (1986), «Exactness, Description and Variation: How Austrian Analytic Philosophy Was Done». Στο NYIRI, σ. 86-97.
- MULLIGAN, K. (επιμ.) (1991a), *Continental Philosophy Analyzed, Topoi* 10, Dordrecht: Kluwer.
- MULLIGAN, K. (1991b), «Introduction: On the History of Continental Philosophy». Στο MULLIGAN 1991a, *Topoi* 10, σ. 115-120.
- MULLIGAN, K. (1991c), «How not to Read: Derrida on Husserl». Στο MULLIGAN 1991a, *Topoi* 10, σ. 199-208.
- MULLIGAN, K. (1993), «Post-Continental Philosophy: Nosological Notes», *Stanford French Review* 17 (2-3), σ. 133-150.
- MULLIGAN, K. (1998), «The Great Divide», *Times Literary Supplement*, June 26, 1998, σ. 6-8.
- MULLIGAN, K. (2000), «C'était quoi la philosophie dite 'continentale'?». Στο APEL & AL., σ. 332-363.
- MURRAY, M. (επιμ.) (1978), *Heidegger and Modern Philosophy*, New Haven & London: Yale University Press.
- NAGEL, T. (1979), «The Absurd». Στου ίδιου, *Mortal Questions*, Cambridge: Cambridge University Press, σ. 11-23. [«Το παράλογο», ελλ. μτφρ. Μ. Καστανάρα, *Cogito* τεύχ. 2, σ.78-84].
- NAGEL, T. (1985), *The View from Nowhere*, Oxford: Oxford University Press. [*Η θέα από το πουθενά*, ελλ. μτφρ. Χ. Σταματέλος, επιμ. Σ. Βιρβιδάκης, Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική, 2001].
- NAGEL, T. (1995), *Other Minds, Critical Essays 1969-1994*, Oxford: Oxford University Press.
- NAGL, L.& HEINRICH, R. (επιμ.) (1986), *Wo steht die Analytische Philosophie Heute?*, Wiener Reihe 1, Wien: Oldenbourg.
- NEXAMAS, A. (1985), *Nietzsche: Life as Literature*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- NEXAMAS, A. (1998), «Τάσεις στη σύγχρονη αμερικανική φιλοσοφία», *Δευκαλίον* 16 (2), σ. 133-148.
- NEXAMAS, A. (2001), *Η τέχνη του βίου*, μτφρ. Β. Σπυροπούλου, επιμ. Σ. Βιρβιδάκης, Αθήνα: Εκδόσεις Νεφέλη.
- NOZICK, R. (1981), *Philosophical Explanations*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- NORRIS, C. (200), *Minding the Gap: Epistemology and Philosophy of Science in the Two Traditions*, Amherst: University of Massachusetts Press.
- NYIRI, J.C. (επιμ.) (1986), *From Bolzano to Wittgenstein. The Tradition of Austrian Philosophy*, Wien: Hölder.

- OPHIR, A. (1999), «How to Take Aim at the Heart of the Present and Remain Analytic». Στο *International Journal of Philosophical Studies* 9, σ. 401-415.
- PANACCIO, C. (1999), «Philosophie analytique et histoire de la philosophie». Στο ENGEL 1999c, σ. 325-344.
- PASSMORE, J. (1966), *A Hundred Years of Philosophy*, 2nd ed. Harmondsworth: Penguin.
- PASSMORE, J. (1985), *Recent Philosophers*, London: Duckworth.
- PAVEL, T. (1988), *Le mirage linguistique. Essai sur la modernisation intellectuelle*, Paris, Les Éditions de Minuit.
- PEACOCKE, C. (1992), *A Study of Concepts*, Cambridge Mass.: The MIT Press.
- PEIJENBURG, J. (2000), «Identity and Difference: A Hundred Years of Analytic Philosophy», *Metaphilosophy* σ. 365-381.
- PHILLIPS-GRIFFITHS, A. (1987), *Contemporary French Philosophy*, Cambridge: Cambridge University Press.
- PRESTON, A. (2004), «Prolegomena to Any Future History of Analytic Philosophy», *Metaphilosophy* 35 (4), σ.445-465.
- PRIEST, G. (1995), *Beyond the Limits of Thought*, Cambridge: Cambridge University Press.
- PROUST, J. (1992), «Nouvelles frontières», *Philosophie* 35, σ. 3-20.
- PUNTEL, L. (1991), «The History of Philosophy in Contemporary Philosophy: The View from Germany». Στο MULLIGAN 1991a, *Topoi* 10, σ. 147-153.
- PUTNAM, H. (1992), «Philosophie analytique et philosophie continentale», *Philosophie* 35, σ. 46-54.
- PUTNAM, H. (1994), «Between the New Left and Judaism». Στο BORRADORI, σ. 55-69.
- RAJCHMAN, J. & WEST, C. (επιμ.) (1985), *Post-Analytic Philosophy*, New York: Columbia University Press.
- RAWLS, J. (1999), *A Theory of Justice* [1971] 2nd ed. Oxford: Oxford University Press. [Ελλ. μτφρ. Φ. Βασιλόγιαννης κ.ά. επίμετρο Κ. Παπαγεωργίου, Αθήνα: Πόλις, 2001.]
- RÉCANATI, F. (1992), «La philosophie analytique est-elle dépassée?», *Philosophie* 35, σ. 55-64.
- REE, J., AYERS, M., WESTOBY, A. (επιμ.) (1978), *Philosophy and its Past*, Brighton: Harvester Press.
- RESCHER, N. (1993), «American Philosophy Today», *The Review of Metaphysics* 96, σ. 717-746.
- ROCKMORE, T. (2004), «On the Structure of Twentieth-Century Philosophy», *Metaphilosophy* 35 (4), σ. 466-478.
- RORTY, R. (1978), «Overcoming the Tradition: Heidegger and Dewey». Στο MURRAY, σ. 239-258 [αναδημοσίευση στου ιδίου, *Consequences of Pragmatism*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1982, σ. 37-59.]
- RORTY, R. (1979), *Philosophy and the Mirror of Nature*, Princeton: Princeton University Press. [*Η φιλοσοφία και ο καθρέφτης της φύσης*, ελλ. μτφρ. Π. Μπουρλάκις, Γ. Φουρτούνης, επιμ. Φ. Παιονίδη, Αθήνα: Κριτική 2001].
- RORTY, R. (1982), «Philosophy in America Today». Στο ιδίου, *Consequences of Pragmatism*, Minneapolis: University of Minnesota Press, σ. 211-232.
- RORTY, R. (1989), «From Ironist Theory to Private Allusions: Derrida». Στο ιδίου, *Contingency, Irony, Solidarity*, Cambridge: Cambridge University Press, σ. 22-140.
- RORTY, R. (1990), *Science et solidarité. La vérité sans le pouvoir*, trad. franç. J.-P. Cometti, Combas: L'éclat.
- RORTY, R. (1991), «Philosophy as Science, as Metaphor, and as Politics». Στο ιδίου, *Heidegger and Others: Philosophical Papers*, vol. 2, Cambridge: Cambridge University Press, σ. 9-26.
- RORTY, R. (1998), «Habermas, Derrida and the Functions of Philosophy». Στο ιδίου, *Truth and Progress: Philosophical Papers*, vol. 3, Cambridge: Cambridge University Press, σ. 307-326.

- RORTY, R. (2005), «Philosophical Convictions/Φιλοσοφικές Πεποιθήσεις», μτφρ. Τ.Μπούκη, *Cogito* τεύχ. 2, σ. 122-123.
- RORTY, R. (επιμ.) (1992), *The Linguistic Turn*, 3rd ed. Chicago & London: The University of Chicago Press.
- RORTY, R., SCHNEEWIND, J.B., SKINNER, Q. (επιμ.) (1984), *Philosophy in History*, Cambridge: Cambridge University Press.
- ROSEN, S. (2001), «The Identity of and the Difference Between Analytical and Continental Philosophy», *International Journal of Philosophical Studies* 9, σ. 341-348.
- RUSSELL, B. (1911), «Le réalisme analytique», *Bulletin de la société française de philosophie* 11, σ. 53-61.
- RUSSELL, B. (1973), «Meinong's Theory of Complexes and Assumptions» [1904]. Στο LACKEY, σ. 21-76.
- SCHROEDER, W. (1998), «Afterword». Στο CRITCHLEY, & SCHROEDER, σ. 613-638.
- ΣΓΟΥΡΟΥΔΗ, Δ. (2003), *Η μεταφορά και η συμβολή της στη γλώσσα*, Αθήνα: Κριτική.
- SEARLE, J. (1991), *Pour réitérer les différences*, traduit et présenté par Joëlle Proust, Combas: L'éclat. [«Reiterating the Differences», *Glyph* I (1977), σ. 177-208.]
- SEARLE, J. (1992), *Déconstruction: Le langage dans tous ses états*, traduit et postfacé par J.-P. Cometti, Combas: L'éclat. [«The World Turned Upside Down», *The New York Review of Books*, 27/10/1983.]
- SEARLE, J. (1993), «La théorie littéraire et ses bévues philosophiques», *Stanford French Review* 17 (2-3), σ. 221-256.
- SEARLE, J. (2000), «Το μέλλον της φιλοσοφίας», ελλ. μτφρ. Κ. Γιαννούτσου, *Ελευθεροτυπία*, 19/5/2000, «Βιβλιοθήκη», σ. 12-16
- SELLARS, W. (1997), *Empiricism and the Philosophy of Mind*, [1956] with an introduction by Richard Rorty and a study guide by Robert Brandom, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- SIMMONS, P. (1986), «The Anglo-Austrian Analytic Axis». Στο NYIRI, σ. 98-107.
- SIMMONS, P. (2001), «Whose Fault? The Origins and the Evitability of the Analytic-Continental Rift», *International Journal of Philosophical Studies* 9, σ. 295-311.
- SKORUPSKI, J. (1991), «The Legacy of Modernism», *Proceedings of the Aristotelian Society*, 91, σ. 1-20.
- SKORUPSKI, J. (1997), «Why Did Language Matter to Analytic Philosophy?». Στο GLOCK, σ. 77-92.
- SLUGA, H. (1997), «Frege on Meaning». Στο GLOCK, σ. 17-34.
- SLUGA, H. (2001), «Review of Michael Friedman: *A Parting of the Ways: Carnap, Cassirer and Heidegger*», *The Journal of Philosophy* 98, σ. 601-611.
- SMITH, B. (1990), «Wittgensteinian Philosophy and the Culture of the Commentary». Στο HALLER & BRANDL, σ. 247-254.
- SMITH, B. (1991), «German Philosophy: Language and Style». Στο MULLIGAN 1991a, *Topoi* 10, σ. 155-161.
- SMITH, B. (επιμ.) (1994), *French Philosophy and the American Academy*, La Salle, Illinois: Open Court.
- SMITH, N. (επιμ.) (2002), *Reading McDowell on Mind and World*, London: Routledge.
- SNOW, C.P. (1998), *The Two Cultures*, intr. S. Collini, Cambridge: Cambridge University Press [1959]. [Οι δύο κουλτούρες, ελλ. μτφρ. Μ. Τζιαντζή, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1995.]
- SOAMES, S. (2003), *Philosophical Analysis in the Twentieth Century*, 2 vols, Princeton: Princeton University Press.
- SOKAL, A. (1996a), «Trangressing the Boundaries: Toward a Transformative Hermeneutics of Quantum Gravity», *Social Text* 46/47, σ. 217-252.
- SOKAL, A. (1996b), «A Physicist Experiments with Cultural Studies», *Lingua Franca* 6 (4), σ. 62-64.

- SOKAL, A. (1996c), «Transgressing the Boundaries: An Afterword», *Philosophy and Literature* 20, σ. 338-346.
- SOKAL, A. & BRICMONT, J. (1997), *Impostures intellectuelles*, Paris: Editions Odile Jacob.
- SORELL, T. & ROGERS, G.A.J. (2005), *Analytic Philosophy and History of Philosophy*, Oxford: Oxford University Press.
- STEGMÜLLER, W. (1975), *Hauptströmungen der Gegenwartsphilosophie*, 6^e Aufl., 2 Bände, Stuttgart: Alfred Kröner Verlag.
- STOVE, D. (1991), «What is Wrong with Our Thoughts? A Neo-Positivist Credo». Στου ίδιου *The Plato Cult and Other Philosophical Follies*, Oxford: Blackwell, σ. 179-205.
- STRAWSON, P.F. (1959), *Individuals. An Essay in Descriptive Metaphysics*, London: Methuen.
- STRAWSON, P.F. (1992), *Analysis and Metaphysics*, Oxford: Oxford University Press.
- ΣΤΡΩΣΟΝ, Π. Φ. (2003), *Σκεπτικισμός και φυσιοκρατία*, ελλ. μτφρ. Ε. Μυλωνάκη, Αθήνα: Εκδόσεις Εκκρεμές [1985].
- STROLL, A. (2000), *Twentieth Century Analytic Philosophy*, New York: Columbia University Press.
- STROUD, B. (1986), «Analytic Philosophy and Metaphysics». Στο NAGL & HEINRICH, σ. 58-74.
- ΤΖΑΒΑΡΑΣ, Γ. (επιμ.) (1991), *Συμπόσιο Wittgenstein*, Αθήνα-Γιάννινα: Εκδόσεις Δωδώνη.
- TUGENDHAT, E. (1976), *Vorlesungen zur Einführung in die Sprachanalytische Philosophie*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- TUGENDHAT, E. (1979), *Selbstbewusstsein und Selbstbestimmung*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- VIENNE, J.-M. (dir) (1997), *Philosophie analytique et histoire de la philosophie*, Paris: Vrin.
- ΦΑΡΑΚΛΑΣ, Γ. (1997), «Οι τριχιές του Ντερριντά», *Ο ΠΟΛΙΤΗΣ δεκαπενθήμερος*, τεύχος 39, σ. 31-33.
- ΧΡΟΝΗΣ, Χ. (2001), «Ο McDowell και το δίλημμα ιδεαλισμού-νατουραλισμού», *Δευκαλίων* 19 (1), σ. 87-106.
- WANG, H. (1988), *Beyond Analytic Philosophy*, Cambridge, Mass., London: The MIT Press.
- WARNER, M. (1989), «On not Deconstructing the Difference Between Literature and Philosophy», *Philosophy and Literature* 13, σ. 16-27.
- WEST, D. (1996), *An Introduction to Continental Philosophy*, Cambridge: Polity Press.
- WHEELER, S.C. III. (2000), *Deconstruction as Analytic Philosophy*, Stanford: Stanford University Press.
- WILLIAMS, B. (1990), *L'éthique et les limites de la philosophie*, trad. franç. de M.A. Lescourret, Paris: Gallimard. [*Ethics and the Limits of Philosophy*, London: Fontana 1985]
- WILLIAMS, B. (2002), *Truth and Truthfulness. An Essay in Genealogy*, Princeton: Princeton University Press.
- WILLIAMSON, T. (2004), «Past the Linguistic Turn?». Στο LEITER, σ.106-128.
- WOLIN, R., (1995), *Labyrinths. Explorations in the Critical History of Ideas*, Amherst: University of Massachusetts Press.
- WOLIN, R., (2004), *The Seduction of Unreason. The Intellectual Romance with Fascism from Nietzsche to Postmodernism*, Princeton: Princeton University Press.
- WRIGHT, C. (1992), *Truth and Objectivity*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- WRIGHT, C. (2002), «Human Nature?». Στο SMITH, N., σ. 140-159.
- WUCHTERL, K. (1977), *Methoden der Gegenwartsphilosophie*, Bern und Stuttgart: Verlag Paul Haupt.
- ZARKA, Yv.-Ch., (dir.) (2001), *Comment écrire l'histoire de la philosophie?*, Paris: Presses Universitaires de France.
- ZASLAWSKI, D. (1987), «Η αναλυτική φιλοσοφία», στο *ENCYCLOPEDIE DE LA PLEIADE*, σ. 343-397.

* Σε αγκύλη παρατίθενται χρονολογίες και στοιχεία πρώτων εκδόσεων, αλλά και εκδόσεων στις οποίες δεν γίνεται άμεση παραπομπή στις υποσημειώσεις. (Πρόκειται για πρώτες εκδόσεις, ή, αντίστροφα, ελληνικές και άλλες μεταφράσεις τις οποίες μπορεί να αναζητήσει ο αναγνώστης.)